

בסיעתא דשמיא

חודש ארגון

הלכה בתנועת הנוער

תוכן עניינים

3.....	תוכן עניינים
5.....	הסכמת רב התנועה – הרב אורי עמוס שרקי
6.....	הקדמה
8.....	פרק א פעילות
8.....	א תרבות
10.....	ב כבוד הבריות
10.....	ג שכנים
11.....	ד גמילות חסדים
15.....	פרק ב תנועת הנוער
15.....	א חולצת תנועה
15.....	ב טקס והמנון
16.....	ג דמי חבר
17.....	ד ממון
18.....	ה מבנה
19.....	ו צוות
23.....	פרק ג בטיחות
23.....	א מעקה ומכשולים
23.....	ב הוראות הבטיחות
26.....	פרק ד שבת

-
- 26..... א | כניסת השבת
- 27..... ב | קידוש וסעודה
- 30..... ג | תפילות השבת
- 31..... ד | סעודה שלישית
- 33..... ה | צאת השבת
- 33..... ו | הבדלה
- 35..... ז | חינוך ופעילות
- 43..... ה | תפילה
- 43..... א | ברכות השחר
- 43..... ב | אכילה קודם התפילה
- 44..... ג | ספר התורה
- 44..... ד | זמני התפילה
- 49..... ו | צניעות
- 49..... א | הופעה ושירה
- 50..... ב | הפרדה וסדר

הסכמת רב התנועה – הרב אורי עמוס שרקי

ב"ה כ"ח בתשרי תש"פ

לכל אוהבי ה' בני ובנות תנועת עזרא היקרה!

עבודתו המעולה של המחבר הי"ו ראוייה לשבח. הוא יורד בה לעומקה של הלכה בשפה ברורה ופשוטה, על יסוד של למדנות מעמיקה. יש ברכה רבה בכך שנכתב חיבור מיוחד לתנועת נוער, מתוך היכרות קרובה עם הנעשה בפועל בתנועה ובסניפיה.

יישר חיליה, וירבו כמותו בישראל.

ברכת ה' עליכם

אורי שרקי

הקדמה

**ולפיכך קבע הקדוש ברוך הוא שתי ישיבות לישראל
שיהיו הוגין בתורה יומם ולילה, ומתקבצין שתי פעמים
בשנה מכל המקומות... עד שמעמידין דבר על בוריו
והלכה לאמתה.**

(מדרש תנחומא)

פעם בשנה, במשך חודש שלם, מתאסף הנוער לפעילות משותפת ומועצמת. בחודש זה – חודש ארגון – ישנה הזדמנות חינוכית חד-פעמית לתת לנוער כוחות, ולחנך לערכי תורה, דרך ארץ וחברה. בכל שנה בוחרים נושא שראוי להתרכז בו, ולהעמיק בלימודו.

עקרון זה טמון בתקנה קדומה שנהגה בימי האמוראים: "ירחי כלה". ירח כלה הם פעמיים בשנה: חודש לפני החורף וחודש לפני הקיץ – בהם היו אנשים רבים באים אל מרכזי הכינוס כדי לעסוק בתורה. אנשים שבמהלך השנה עבדו בשדות ובשווקים, היו פוסקים פעמיים בשנה ממלאכתם כדי לקבל מהשפע הרוחני של תורת ישראל.

גם בני הנוער, שמתאספים לפעילויות הנוער באופן מועצם, בקיץ ובחורף, יכולים לשאוב מפרק זמן זה – מחודש ארגון – רוח ערכית וחינוכית לכל השנה כולה.

משבוע לשבוע, בני הנוער פועלים יותר ויותר בפעילותם בסניפים. המנהיגים והמנהיגות נעשים אחראיים על עניינים רבים: מבנה הסניף, פעילויות, ארוחות, שבתות, וטקסים. עם אחריות זו, מגיעה האחריות החינוכית, ההולכת לפי ערכי התורה. לכן נכתב קובץ זה, לעזרת הנוער בהליכה לאור ההלכה.

עלו והצליחו, בני ובנות החיל.

פרק א | פעילות

א | תרבות

בתנועת נוער תורנית יש לקיים תרבות הולמת, שמתבטאת בצורת הדיבור¹, בצורת הלבוש², וגם באופן בו הפעילויות מתקיימות³.

כאשר מנהיג מקיים פעולה או פעילות – עליו לדעת שהחינוך אותו הוא מקנה, הוא חינוך של תורה⁴. אין זה אומר שעליו לשאת דרשות בכל פעולה או ללמוד בחבורה עם כל החניכים, אלא כל פעילות שיש בה הנאה, ומחנכת לערכים חיוביים, הן רעיוניים, הן תורניים, והן חברתיים – מבורכת, שהרי חינוך והלימוד לא עוברים דווקא דרך מקורות, אלא גם דרך מעשים⁵. וכך גם פעילות שמטרתה להפיג את הרצינות כדי לתת רוח מהנה לקבוצה, גם כשאינן באותה הפעילות מסר חינוכי – הפעילות מבורכת⁶.

וכך צריך מדריך להתנהל – בדרך המתאימה לגיל ולאופי הקבוצה – כדי לקדם אותה בערכי התורה, שממנה נובעים ערכי חברה ודרך ארץ⁷. בפעילויות אלו – יש להיזהר שלא ייגררו ערכים שליליים אליהן, ויש למנוע מצב שהפעילות גורעת יותר משהיא מוסיפה.

כשרואים סרטים – כדאי להקפיד שלסרט יהיה מסר חיובי וחינוכי, שלא יכלול תרבות מרכזית של אלימות, אי צניעות, אימה, או דיבור נגוע⁸. כמובן שיש להתאים את התוכן לגיל ולאופי הקבוצה כאמור. כשמופיעים בסרט קטעים קצרים שאינם מתאימים, אם הסרט מוסר בעיקרו מסר ערכי – אפשר להעביר את הקטעים הבלתי ראויים או לחתוך אותם מראש ולצפות בסרט⁹.

באותה צורה יש לנהוג בפעילויות: לבחון ולראות שהן צנועות, שאינן כוללות אלימות פיזית או מילולית, ושערכן חיובי וחינוכי. לעניין זה, וודאי שערך הספורט חיובי מאוד, ואין לערער על כך¹⁰.

תחום המוזיקה הוא תחום עשיר במיוחד, שמסוגל להשפיע על בני האדם לטובה ולרעה¹¹. בתנועה תורנית, אין זה ראוי שישמיעו שירים בלתי הולמים¹². מכיוון שקשה להגדיר מה נחשב שיר מתאים או בלתי הולם, הרי שהמונה הראשי על הסניף – המרכז או המרכזת – שהם בעלי דעה, יודעים מה הולם ומה בלתי הולם על פי שיקול דעתם¹³. שירת נשים¹⁴, ושירים בעלי אופי בוטה ושפה גסה¹⁵ – אין להשמיע אותם ברחבי הסניף או במסגרת הסניף. יש לחנך לשימוש בלשון העברית, שהיא לשון הקודש¹⁶, ולכן יש למעט בשירים לועזיים¹⁷, אך מותר להשמיעם כאשר תוכנם ראוי.

כך גם מוראלים וצורת השירה שלהם – מוגבלים בהתאם לתרבות התנועה התורנית. אין להשתמש בהם בשפה גסה¹⁸, ואין לפגוע בסניפים אחרים אלא אם ברור שהדבר נעשה ברוח טובה¹⁹. יש לאסור מוראלים שכוללים התנהגות אלימה, וכן מוראלים שכוללים שירה משותפת בין הבנים לבנות²⁰.

כאשר אדם מעביר שיחה – אין להפריע לו באמצעות המוראלים, שכן אין זה מכבודו, ומכבוד אלו הצועקים את המוראלים²¹. מוראלים שבאוזני הסביבה עלולים להישמע כפוגעניים, גם כשלא קיימת שום מטרה לפגוע – אין להשמיע אותם, ויש לשקול בצורה רצינית את התוצאות העלולות להיגרם מכל מוראל²².

גם בתחום ההצגות יש להיזהר בתחומים האמורים: שלא להעליב, ושלא לעסוק בנושאים בוטים, ולהתבטא בצורה זולה. מותר לקיים הצגות על המקרא, פרשיות השבוע, ואגדות חכמינו זכרונם לברכה, אולם יש להיזהר שלא לגרום לזלזול בתנ"ך ובסיפורי החכמים²³. הצחוק יכול לשמש לטוב, אך גם עלול לגרום לרע, ויש להשתמש בו במינוח הנכון²⁴.

בתרבות האכילה יש להקפיד להתנהג בדרך מתאימה. ראשית, יש לחנך את החניכים בדרך המתאימה לאמירת הברכות – לפני ואחרי האכילה²⁵. בנוסף, חשוב לחנך לאכילה בדרך נעימה ובדרך ארץ, ולא בפראות ובזלילה²⁶. כך יש גם לחנך

לכך שכולם יקבלו כמות מספיקה, ושלא יהיה מצב שישנם שלא יקבלו; יש לחנך לדאגה לאחר, שיברר כל חניך אם רעהו קיבל מספיק ושמח בחלקו.²⁷

רגילים להביא חטיפים וממתקים במהלך פעולות או פעילויות. כדאי לשמח כך את החניכים, אך להקפיד שלא להאכיל אותם במזון יתר על המידה²⁸, וודאי כאשר איננו בריא²⁹. בעניין זה, יש לפתח ראייה נכונה במסעות ובטיולים, שהחניכים אוכלים ושותים מספיק³⁰. יש לחנך לסדר ולניקיון בסוף הארוחה³¹, ולדאוג שלא תישאר טינופת³².

ישנן פעילויות שבהן הופכים אוכל למטרת המשחק עצמו. בפעילויות כאלו, יש להקפיד שלא תהיה השחתה מופרזת של אוכל, ושהאוכל לא יתבזה³³.

ב | כבוד הבריות

בכל מקום יש להקפיד על כבוד לזולת ולסביבה³⁴, ואפילו עוד יותר בסניף. לפיכך, אין לטנף או ללכלך מקומות ציבוריים, ואף ראוי לנקות אותם גם במקרים שלא טונפו על ידי הנערים³⁵. יש להקפיד על ניקיון הסניף באופן קבוע, כדי שהיטינופת לא תפריע לעוברים ולשבים, וכן בעניין ניקיון בית הכיסא ותחזוקתו³⁶.

באותה מידה, כל אדם צריך שלאחרים יהיה נוח בסביבתו, ולכן יקפיד על ניקיון בסיסי. כמו כן, יקפיד שלא לעשות מעשים שעלולים להפריע לאחרים, כמו השמעת מוזיקה בקולי קולות³⁷, ושימוש במוצרים מסריחים³⁸.

ג | שכנים

סביב כל מסגרת סניפית, ישנם אנשים שאינם שייכים למערכת הסניפית או התנועתית, אולם בכל זאת מעורבים במתרחש בסניף.

השכנים שגרים ליד הסניף לא צריכים לסבול מעצם הימצאות הסניף בקרב ביתם, ויש להשתדל שלא להפריע להם בצורה כלשהי³⁹. אמנם, אם שכנים התלוננו

על דבר שנעשה כדת וכדין, ללא שום הגזמה מבחינת רעש, לכלוך, או שעות פעילות – אין לשמוע להם ולהפסיק את הפעילות, אלא יש להמשיך כל עוד הדברים באמת נעשים עם השתדלות שלא להזיק. אמנם, אין להתחצף אל השכנים או להתווכח איתם, ואם נראה שיש סכנה בהפרעה לשכנים מסוימים – אין להסתכסך איתם⁴⁰, אלא יש לפנות לגופים סמכותיים שיוכלו למתן את המצב.

ד | גמילות חסדים

מדי פעם מזדמנים אנשים שאין להם מקום להתארח: לישון או לאכול, ומצוה לארח אותם⁴¹. אמנם בתור סניף, אין לתת לכל עני לישון ולאכול ברחבי הסניף מפני שכיום יש אנשים מסוכנים שרק נדמים כעניים⁴², אולם אם הסניף ישתתף בתכנית בה מארחים או מכינים אוכל לאנשים הזקוקים לכך בחסות ארגון חסד⁴³ – תבוא עליו הברכה.

לפעמים סניפים מארחים סניפים אחרים. כאשר נוצר מצב כזה – יש לעדכן את כולם בהלכות הנצרכות: יש להתייחס אל האורחים באופן מכובד, לתת, להציע, להכין אוכל ומיטות לישון בהן⁴⁴, תמיד לחייך ולהתייחס לאורחים בסבר פנים יפות⁴⁵, וכן ללוות את האורחים ביציאתם מעט לכיוון דרכם⁴⁶.

כאשר מתארחים בבתי אחרים או בסניף מארח – יש להשתדל שלא להכביד יותר מדי על בעלי הבית, שהרי מטבעם הם רוצים לתת ולהציע, ועלולים להגזים באירוח האדיב⁴⁷. ראוי שהמזמן בברכת המזון של סעודת המארחים יהיה אורת, כדי שיוכל לברך בקול את בעל הבית בברכת האורח⁴⁸.

מצוה גדולה היא מצות הצדקה⁴⁹, ובכללה ראוי ביותר המנהג בסניפים: לקיים קופת גמילות חסדים של אוכל, בגדים, או ספרים, ולחלק לנזקקים לכך, או להעביר לארגוני חסד שיחלקו את המצרכים. כמו כן, ראוי הוא המנהג להעמיד קופות צדקה, ולהתרים עבור ארגוני חסד⁵⁰.

- ¹ משנה תורה הלכות דעות, פרק ה הלכה ז.
- ² משנה תורה הלכות דעות, פרק ה הלכה ט.
- ³ פסיקתא זוטרתא שמות, סימן ו: "כנגד ארבע זכויות שבידם, שלא שינו את לשונם, ולא חילפו את שמלותם, ולא גילו את סודם." וכן פסיקתא זוטרתא דברים, כי תבוא: "ויהי שם לגוי, מלמד שהיו ישראל מצויינים, שם שהיה מלבושם ומאכלם ולשונם משונים מן המצריים. מסומנין היו וידועין שהם גוי לבדם חלוק מן המצריים." עיין גבורת השם, פרק מג. וכן העמק דבר שמות, פרק כ פסוק יט.
- ⁴ ספר החינוך, מצוה תיט. משנה תורה הלכות תלמוד תורה, פרק ב הלכה א. שו"ע יו"ד, סימן רמה סעיף ז.
- ⁵ משנה תורה הלכות תלמוד תורה, פרק ד הלכה ו. שו"ע יו"ד, סימן רמו סעיף יב.
- ⁶ שו"ת שלמת חיים או"ח, סימן שסג. שמונה פרקים לרמב"ם, פרק ה. בין הזמנים, הלכות תלמוד תורה הערה 14.
- ⁷ עיין חורב, פרק פד.
- ⁸ בין הזמנים, הלכות תיאטרון וקולנוע.
- ⁹ בין הזמנים, הלכות תיאטרון וקולנוע הערות 39-40.
- ¹⁰ אבות דרבי נתן נוסחא א פרק מא: "שלוש זיעות הן יפות לגוף... זיעת מלאכה." משנה תורה הלכות דעות, פרק ד הלכה יח. שו"ע או"ח, סימן שא סעיף ב. אורות התחיה, פסקאות לג-לד. שו"ת ציץ אליעזר, חלק כא סימן מז. שו"ת משנה הלכות, חלק יב סימן תעב.
- ¹¹ שו"ת הרמב"ם, סימן רכד. שמונה פרקים לרמב"ם, פרק ה. מורה הנבוכים, חלק ג פרק מה. הכוזרי, מאמר ב פסקה נ. תורת האדם, שער האבל סעיף קיד. פאת השולחן, הקדמה.
- ¹² שו"ת הרמב"ם, סימן רכד. רמ"א או"ח, סימן תקס סעיף ג. שו"ת יחוה דעת, חלק ו סימן לד. בין הזמנים, הלכות מוזיקה.
- ¹³ עיין שו"ת שיח נחום, סימן קיב. מובא ירושלמי כתובות, פרק א הלכה א.
- ¹⁴ משנה תורה הלכות איסורי ביאה, פרק כא הלכה ב. שו"ע אה"ע, סימן כא סעיף א.
- ¹⁵ בבלי שבת, דף לג עמוד א: "אמר רבה בר שילא אמר רב חסדא: כל המנבל את פיו, מעמיקין לו גיהנם." רמב"ם אבות, פרק א משנה טז. שערי תשובה, שער ג אות רכט. טור או"ח, סימן רלא. ערוה"ש, שם סעיף קטן ז. שו"ת יחוה דעת, חלק ו סימן לד. בין הזמנים, הלכות תיאטרון וקולנוע...
- ¹⁶ ירושלמי סוכה, פרק ג הלכה יב: "ודע לדבר – אביו מלמדו לשון תורה." ספרי דברים, פיסקא מו: "כשהתינוק מתחיל לדבר אביו מדבר עמו בלשון הקודש." תוספתא חגיגה, פרק א הלכה ג. רמב"ם אבות, פרק ב משנה א. קרבן העדה שבת, פרק א הלכה ד.
- ¹⁷ שערי תשובה, סימן קנב. ספר חסידים, סימן תשסח. שו"ת שאילת שלמה, חלק א סימן תצ. וכן שם, חלק ג סימן תט.
- ¹⁸ טור או"ח, סימן רלא. ערוה"ש, שם סעיף קטן ז.
- ¹⁹ משנה תורה הלכות תשובה, פרק ג הלכה יד. שו"ע חו"מ, סימן רכח סעיף ה. פתחי חושן חלק ה, פרק טו סעיף ו הערה כא.
- ²⁰ בבלי סוטה, דף מח עמוד א. משנה תורה הלכות איסורי ביאה, פרק כא הלכה ב. שו"ע אה"ע, סימן כא סעיף א. עיין שו"ת שבט הלוי, חלק א סימן כו.

- ²¹ חשוקי חמד, עירובין דף יג עמוד ב.
- ²² ספר החינוך, מצוה רצו. משנה תורה הלכות יסודי התורה, פרק ה הלכה יא.
- ²³ שו"ת מהרי"ץ דושינסקי, סימן נו. פסקי תשובות או"ח, סימן תרצו אות יד. בין הזמנים, הלכות תיאטרון וקולנוע הערה 41. מובא שו"ת משנה הלכות, חלק ג סימן קמח.
- ²⁴ משנה תורה הלכות יסודי התורה, פרק ה הלכה יא. וכן שם הלכות דעות, פרק ב הלכה ז. בין הזמנים, הלכות תיאטרון וקולנוע הערות 52-55.
- ²⁵ בבלי ברכות, דף לה עמוד א: "אלא אמר רבא: ילך אצל חכם מעיקרא וילמדנו ברכות כדי שלא יבא לידי מעילה." משנה תורה הלכות ברכות, פרק א הלכות א, ב. מגן אברהם, סימן רב סעיף קטן לו. ערוה"ש, שם סעיף קטן מב.
- ²⁶ משנה תורה הלכות דעות, פרק ה הלכה א. שו"ע או"ח, סימן קע סעיף ט. רמ"א, שם.
- ²⁷ משנה תורה הלכות גזלה ואבדה, פרק א הלכות ט, יא. שו"ע חו"מ, סימן שנט סעיפים יב-י. פסקי תשובות או"ח, סימן קנו אות כג סעיף ה.
- ²⁸ ספר החינוך, מצוה רמח. משנה תורה הלכות דעות, פרק ד הלכה ב.
- ²⁹ משנה תורה הלכות דעות, פרק ד הלכות ט-יא. בין הזמנים, הלכות אכילה שתייה ושאר הנאות הגוף הערה 17. מובא שו"ת משנה הלכות, חלק ט סימן קסא.
- ³⁰ משנה תורה הלכות דעות, פרק ד הלכה א. וכן שם, הלכות רוצח ושמירת הנפש, פרק יא הלכה ה.
- ³¹ ספר החינוך, מצוה תקסו. מורה הנבוכים, חלק ג פרק מח.
- ³² משנה תורה הלכות נזקי ממון, פרק יג הלכה יג. שו"ע חו"מ, סימן תיד סעיף ב. רמ"א, שם. ערוה"ש, שם סעיף קטן ב. פתחי חושן חלק ו, פרק ח סעיף לו. עיין שו"ת עשה לך רב, חלק א סימן כו.
- ³³ משנה תורה הלכות ברכות, פרק ז הלכה ט. שו"ע או"ח, סימן קעא סעיף א. עיין שו"ת שאילת שלמה, חלק א סימן קכו.
- ³⁴ אבות, פרק ד משנה א: "איזהו מכובד, המכבד את הבריות." משנה תורה הלכות יסודי התורה, פרק ה הלכה יא. עיין שו"ת חיים שאל, חלק ב סימן מג.
- ³⁵ משנה תורה הלכות נזקי ממון, פרק יג הלכה יג. שו"ע חו"מ, סימן תיד סעיף ב. רמ"א, שם. ערוה"ש, שם סעיף קטן ב. פתחי חושן חלק ו, פרק ח סעיף לו. עיין שו"ת עשה לך רב, חלק א סימן כו.
- ³⁶ משנה תורה הלכות שכנים, פרק יא הלכה א. שו"ע חו"מ, סימן קנה סעיף לד. פתחי חושן חלק ו, פרק יג סעיף יח.
- ³⁷ משנה תורה הלכות שכנים, פרק ט הלכה ג. שו"ע חו"מ, סימן קנה סעיף ז. רמ"א, שם. וכן שם, סעיף טו. שו"ת הריב"ש, סימן קצו. פתחי חושן חלק ו, פרק יג סעיף יא.
- ³⁸ משנה תורה הלכות שכנים, פרק יא הלכה א. שו"ע חו"מ, סימן קנה סעיף לד. ערוה"ש, שם סעיף קטן ו. פתחי חושן חלק ו, פרק יג סעיף יח.
- ³⁹ משנה תורה הלכות שכנים, פרק ט. שו"ע חו"מ, סימן קנה. פתחי חושן חלק ו, פרק יג.
- ⁴⁰ משנה תורה הלכות דעות, פרק ו הלכה א. וכן שם הלכות אישות, פרק יג הלכה טו. אבות, פרק א משנה ז.
- ⁴¹ עיין ספר החינוך, מצוה תלא. בבלי שבת, דף קכז עמוד א: "אמר רבי יוחנן גדולה הכנסת אורחין כהשכמת בית המדרש... אמר רב גדולה הכנסת אורחין מהקבלת פני שכינה." משנה תורה הלכות אבל, פרק יד הלכה ב. רמ"א חו"מ, סימן קסג סעיף א.
- ⁴² עיין משנה תורה הלכות רוצח ושמירת הנפש, פרק יב הלכה יא. וכן שו"ע יו"ד, סימן קנו סעיף א.

- ⁴³ אהבת חסד, חלק ג פרק ב.
- ⁴⁴ משנה תורה הלכות אבל, פרק יד הלכה א. אהבת חסד, חלק ג פרק ב. בין הזמנים, הלכות גמילות חסדים. פניני הלכה הכנסת אורחים, הלכות ה, ח.
- ⁴⁵ משנה תורה הלכות יסודי התורה, פרק ה הלכה יא. הלכות מתנות עניים, פרק י הלכות ד, יג.
- ⁴⁶ משנה תורה הלכות אבל, פרק יד הלכה ב. אהבת חסד, חלק ג פרק ב.
- ⁴⁷ דרך ארץ זוטא, פרק ח סימן א: "...מטריח אורח מגונה משלושתן." עיין משנה תורה הלכות גזלה ואבדה, פרק יד הלכה יג. שו"ע חו"מ, סימן רסב סעיף כא. פניני הלכה הכנסת אורחים, הלכה ט. מובא ספר חסידים, סימן שטו.
- ⁴⁸ שו"ע או"ח, סימן רא סעיף א.
- ⁴⁹ ספר החינוך, מצוות תעה-תעט. משנה תורה הלכות מתנות עניים, פרק ז הלכה א. וכן שם, פרק י הלכות א-ג. שו"ע יו"ד, סימן רמז. רמ"א, שם.
- ⁵⁰ משנה תורה, הלכות מתנות עניים, פרק ט הלכות א-ג. שו"ע יו"ד, סימן רנו סעיף א. פניני הלכה הכנסת אורחים, הלכה ג.

פרק ב | תנועת הנוער

א | חולצת תנועה

בתנועת הנוער מוקבל ללבוש חולצת תנועה, ולהדפיס חולצות קבוצתיות או סניפיות עם סמל התנועה. חולצות התנועה הן המדים הייצוגיים של תנועת הנוער, ובייחוד של המנהיגים והמנהיגות. חולצת התנועה לא נלבשת כאמצעי נוחות, אלא כלוש כבוד מייצג, ועוד שמופיעים עליה סמלים חשובים, כמו לוחות הברית¹ ומגן דוד², ולפיכך אין לזלזל בחולצה³.

בחולצת התנועה אין כל חשש שעטנז⁴, מכיוון שהיא עשויה בעיקר מכותנה ומפוליאסטר⁵, ואין בה לא צמר ולא פשתן.

כאשר מדפיסים חולצה חדשה – יש להקפיד שההדפס יהיה הולם את הלושים אותו, כבני תנועת נוער, וכבני תורה. בנוסף, כשלושים את החולצה בפעם הראשונה מברכים "מלביש ערומים" בשם ובמלכות⁶. לכן כדאי ללוש חולצות חדשות בבוקר, ולברך את הברכה יחד עם ברכות השחר, אולם כשהדבר לא מתאפשר ניתן לברך בזמן הלבישה⁷.

את ברכת "שהחיינו" על בגד, מברכים כשיש שמחה גדולה בבגד, למשל כאשר מקבלים לראשונה חולצת תנועה⁸, אך ברוב המקרים אין זה שייך.

ב | טקס והמנון

בזמן הטקסים וההמנונים, ראוי לעמוד בצורה מכבדת ולא לזלזל בטקס. גם אם בטקס מתרחש אירוע חריג, שנוגד השקפה מסוימת או דעה הלכתית, אין סיבה להתנהל בצורה פרובוקטיבית, אלא יש להישאר בטקס או לעזוב אותו בשקט⁹ במקרה הצורך.

בטקסים שונים מקיימים מסדר, ומפקד שבו סופרים את מספר החניכים בסניף או במסע. ראוי שלא לספור אף אדם מישראל, אך כאשר הספירה נעשית באמצעות דברים אחרים – מותר. לכן ראוי לספור על ידי הנעליים, האצבעות, הכיפות, או החולצות¹⁰. בנוסף, ספירת אנשים מישראל יכולה להיעשות רק כאשר יש בדבר נחיצות וחשיבות סבירה, ואין לספור למטרה סתמית¹¹. ספירת החניכים במסעות, בפעילויות, בחודש ארגון וכדומה – נחשבת לספירה בעלת נחיצות.

להמנונים משמעות עמוקה כלפי השקפת תנועת הנוער, ולכן ראוי ללמוד כל אחד מהם בנפרד, ולהבין את משמעות המילים ולהתכוון בהם¹². בדרך כלל, שרים את המנון התקווה של מדינת ישראל, את המנון התנועה, ואת השיר "אני מאמין". השיר "אני מאמין", מבוסס על העיקר השנים עשר בשלושה עשר עיקרי האמונה של רבי משה בן מימון¹³. מכיוון שהרמב"ם כתב את העיקרים ככלל – ראוי ללמוד את כל העיקרים בגיל המתאים, כדי להפנים היטב את עיקרי האמונה שמתוכם שרים המנון.

ג | דמי חבר

בתנועות נוער, על חניכים רבים לעבור רישום באתר התנועה או דרך הנהלת התנועה כדי להיחשב חניכים רשמיים של תנועת הנוער. כחלק מתהליך רישומם, עליהם לשלם סכום כספי שנקרא "דמי חבר", ובכך הם נעשים חברי תנועת נוער.

דמי החבר כוללים בתוכם תשלום על ציוד, ימי הכנה ועיון, סבסוד עלויות גבוהות, ותקציבים סניפיים המיועדים להסעות, פעילויות, טיולים, ועוד. לפיכך, חניך שיש לו ולמשפחתו את האמצעים לשלם את דמי החבר, והוא עצמו פעיל בסניף: משתתף בפעילויות ומשתמש בציוד – עליו לשלם את דמי החבר. חניך כזה שאינו משלם – הרי הוא גוזל מכספי הסניף, ששולמו על ידי שאר החניכים כראוי¹⁴.

במקרים רבים, התנועה מאפשרת לחניכים שלמשפחותיהם קשה לשלם את התשלום הרב – כמו משפחות ברוכות ילדים למשל – להגיש בקשות ולקבל הנחות

על התשלום. כאשר חניכים מגיעים לסניף באופן חד פעמי כדי לבדוק אם הם נהנים שם, וכן כאשר שחניכים חסרי אמצעים מגיעים ומשתמשים בציוד אף על פי שלא שילמו – ניתן לאפשר להם להשתתף בפעילויות ובשימוש בציוד כל עוד הדבר מאושר, שהרי ההנהלה מודעת למצבים אלו וקובעת כיצד יש לנהוג¹⁵.

כאשר יש ספק לגבי המקרה, יש לגשת לגורם סמכותי שיקבע איך לפעול. גם כאשר חניך צריך לשלם ואינו משלם – אין לגרש אותו, או לאסור עליו את ההשתתפות באופן פומבי, וכן, אין לדרוש ממנו מול כולם את הכסף¹⁶, מכיוון שהדברים עלולים להביא להלבנת פניו¹⁷.

ד | ממון

בכל ארגון ישנה התארגנות כספית. בין השאר נעשה שימוש בכספים שמיועדים לדברים שונים: להעברה, לצדקה, לקניות, או לתשלום עבור דמי חבר ומפעלים שונים. בעניין הכספים והציוד יש להיזהר שלא להיכשל בגזל ובגניבה¹⁸.

אין לגנוב בדרך צחוק, וכל שכן כדי לצער את בעלי הגניבה, אף שמתכוון הגונב להחזיר את הממון¹⁹. שימוש בכסף בלא רשות – מותר רק במקרים קיצוניים של פיקוח נפש, כאשר שיש צורך דחוף בכסף, ובידיעה ודאית שהכסף ישוב לבעליו²⁰. שימוש סתמי בציוד או בכסף בלא רשות – אסור באופן מוחלט²¹, אבל אם ידוע שבעל החפץ ודאי ייתן רשות להשתמש בחפציו או בכספו ולא יקפיד על כך – ניתן להקל במקרה הצורך²², וראוי להחמיר²³. כאשר ישנו צורך לשימוש בתשמישי קדושה, ניתן להקל ולהשתמש גם בלא רשות²⁴. בכלל גזל: אסור לקחת בקבוקים ממכולת מחזור²⁵.

אין להזיק רכוש כלל: בין אם מדובר ברכוש השייך לאחרים – שעליו חייב בתשלומים²⁶, ובין אם מדובר ברכוש של המזיק עצמו²⁷. וכן אסור להזיק בגוף, לחבול או להכות חבר²⁸, וכל השימוש באלימות מגונה עד מאוד²⁹. הפוגע בחבירו במילים – עובר בעון חמור שלא ידעו לשער את גודלו³⁰.

במקרה שבו הסניף ניזוק על ידי אחרים, אם בעניין המבנה, אם בעניין הציוד – כדאי וראוי שיפנה לגוף אחראי כגון העירייה או המשטרה, ואף לדיון תורה, וכך בכל סכסוך שמתנהל בין שכנים.³¹

מי שמחזיק בידו בכספים או בממון השייכים לקבוצת אנשים או לסניף – צריך שיהיה אדם הגון וישר, שאין חשש לגביו שמא יגנוב את הכסף לעצמו, שנושא בעול הציבור, ושסומכים עליו שישמור היטב את הכסף.³² העברות כספים צריכות להיעשות בצורה שהיא מקובלת מבחינה חוקית, ואין לעבור על החוק בשום דרך.³³

באופן כללי יש להימנע משימוש בתאריכים לועזיים, אלא להשתמש בתאריכים עבריים.³⁴ כאשר ישנם טפסים שדורשים תאריכים לועזיים ניתן להקל, וכן כאשר צריך ליידע אנשים לקראת אירועים והם מתעדכנים על פי תאריכים אלו, ואמנם יש להוסיף תמיד תאריך עברי.³⁵

ה | מבנה

מרבית סניפי תנועות הנוער פועלים בתוך מבנים מוגדרים, שמיועדים לפעילות הסניפית וכיוצא בזה. על החשמל, המים, והארנונה, פעמים שהעירייה משלמת, ופעמים התנועה. בכל אופן אין להשחית דבר השייך למבנה ולציוד הסניף,³⁶ ויש למנוע בזבז חשמל ומים ככל האפשר.

פעם בשנה, נהוג לסייד את הקירות בסניפים ולצבוע אותם בדרכים אומנותיות שונות. יש להקפיד להישמע להוראות הצביעה והסייד כדי למנוע השחתה ונזק מהקירות. על הקירות אין לצייר או לכתוב דברים בוטים או בלתי צנועים,³⁷ שאינם הולמים את ערכי התורה.

יש שכותבים פסוקים או קטעים מתוך ספרי קודש על הקירות³⁸ ואין ספק שהדבר מבורך וערכי,³⁹ אך יש להקפיד שלא ייכתבו במקום שיש חשש שיתבזבו⁴⁰, ועדיף לכתוב פסוקי נביאים וכתובים מאשר פסוקים מהתורה.⁴¹ אם ידוע שהקיר

ייצבע מחדש והפסוק יימחק – עדיף שלא לכתוב שם את הפסוק, ובמקרה שכבר נכתב פסוק ויש צורך לצבוע מחדש את הקיר – אין למחוק את הפסוק אלא יש לסייד על גביו. כאשר נכתב שם השם, אסור למחוק אותו וגם לא לסייד על גביו.⁴²

נהגו בכל בית בישראל להשאיר ריבוע שצלעו חצי מטר – אמה – בלתי מסויד, זכר לחורבן המקדש⁴³. גם בסניף ראוי לקיים מנהג זה ולהשאיר ריבוע זכר לחורבן, ואם יהיה ניכר בדרך אחרת, כגון כתיבת פסוק זכר לירושלים באותו המקום – גם כן ראוי לעשות זאת⁴⁴. ריבוע זה נמצא בדרך כלל מעל הפתח, ששם הוא מקום שכולם רואים, ואפשר לעשות אותו במקום אחר, כל עוד יהיה ניכר.

ו | צוות

צוות הוא גוף מאחד של מנהיגים ומנהיגות יחד. תפקיד הצוות הוא להוביל את כלל החניכים שבסניף, בגיבוש בין שכבות הגיל השונות, בדרך שתעלה את הרוח הסניפית בשמחה, ובדרך החינוך הראויה והנכונה. כדי שהדבר יתבצע בצורה הטובה ביותר, צריכה להתקיים אווירה טובה בתוך הצוות.

אווירה טובה כוללת בין השאר: שמחה, גיבוש, נכונות, ורצינות. בכל זאת, אין לוותר על שום עיקרון הלכתי כדי להשיג אווירה טובה. כאשר מתבצעות ישיבות צוות – יש להקפיד על אווירה שאופייה הוא בעיקר טכני ורציני, ושלא יגיע השיח למצב מוגזם של קלות ראש. בנוסף, רצוי לערוך פעילויות צוות כדי להטיב עם המנהיגים ולגבש ביניהם, אך יש לקיים אותן במינון הנכון⁴⁵, ובצורה נפרדת: כאשר כל אחד מהצוותים יקיים את פעילותו בנפרד. גם את הישיבה במעגלי הצוות יש להפריד: שיהיה צד אחד לבנים, וצד אחד לבנות⁴⁶.

מי שאחראי על תפקוד הצוות, אחראי בו זמנית על צורת השיח שמתקיים בתוכו, והוא אחראי שלא יהיה שיח רדוד, ולא תהיה רכילות מיותרת שאינה לתועלת, וכן שהעניינים ילכו כסדרם גם בקבוצות השיח הפלאפוניות⁴⁷.

את ההחלטות בצוות הנוגעות לכולם, ראוי לקבל כאשר כל חברי הצוות בוחרים יחד על פי רוב⁴⁸. אך כאשר אחד מחברי הצוות אינו נוכח וכל השאר בוחרים, אין לקבל מתחילה את ההחלטה, שמא היה מתנגד ומשכנע את חבריו לשנות את דעתם⁴⁹. לפיכך, ראוי לברר את דעתם של אלו שנעדרים בעל כורחם מהשיבה, כשחשוב להם להביע דעה בנושא.

-
- ¹ אף שיש שיאמרו שאיננו עגול, כתבו מרבתינו שאכן היו עגולים, וביניהם: הרמ"ק ור' אברהם אזולאי בהתבסס על הזהר בפרשת יתרו, דף פד עמוד ב. גם לאומר שהיו מרובעות, עיין עלי תמר שקלים, פרק ו, על פי בבלי עבודה זרה, דף מג עמוד א.
- ² אף שאינו סמל בעל משמעות דתית רשמית, נהפך הוא לסמל ללאום הישראלי עוד מתקופת הגלות, הן על בתי הכנסת, הן בטלאי הצהוב, והן על דגלה של מדינת ישראל. עיין עלי תמר, סוכה פרק ג.
- ³ אגרת של הרב צבי יהודה הכהן קוק, על ידי הרב ארי יצחק שבט במאמר "דגל ישראל במקורות היהדות" הערות 105, 219, אתר "ישיבה": "מציאות דגלים להנהגת כלל ישראל היא מפורשת בתורה, קדושה וחשובה."
- ⁴ שו"ת מנחת יצחק, חלק ב סימן כה. ילקוט יוסף קיצוש"ע יו"ד, סימן שא סעיף יא. עיין שו"ת תשב"ץ, חלק ב סימן ד. שו"ת שאילת שלמה, חלק א סימן שצה.
- ⁵ נמצא שעיקר החולצות עשויות 35% כותנה ו 65% פוליאסטר.
- ⁶ שו"ע או"ח, סימן רכג סעיף ד.
- ⁷ משנה ברורה, סימן רכג סעיף קטן יח. פניני הלכה ברכות, פרק יז הלכה ו.
- ⁸ שו"ע או"ח, סימן רכג סעיף ד.
- ⁹ משנה תורה הלכות דעות, פרק ה הלכה ז. משנה ברורה, סימן א סעיף קטן ה. שו"ת הרשב"א, חלק ה סימן רלח.
- ¹⁰ משנה תורה הלכות תמידין ומוספין, פרק ד הלכה ד. שו"ת ציץ אליעזר, חלק ז סימן ג.
- ¹¹ שו"ת פסקי עוזיאל בשאלות הזמן סימן מ.
- ¹² עיין ספר חסידים, סימן מו. וכן משנה ברורה, סימן צח סעיף קטן א.
- ¹³ הקדמה לפרק "חלק".
- ¹⁴ משנה תורה הלכות שכנים, פרק ו. שו"ע חו"מ, סימן קסג. רמ"א, שם. שו"ת מהרשד"ם חו"מ, סימן תמב. שו"ת משנה הלכות, חלק ו סימן שיא. עיין שו"ת באהלה של תורה, חלק א סימן ב סעיף ו.
- ¹⁵ משנה תורה הלכות מכירה, פרק יד הלכה ט. שו"ע חו"מ, סימן רלא סעיף כז.
- ¹⁶ משנה תורה הלכות מלוה ולוה, פרק א הלכה ג. שו"ע חו"מ, סימן צז סעיף ב.
- ¹⁷ משנה תורה הלכות דעות, פרק ו הלכה ח. וכן שם, הלכות תשובה, פרק ג הלכה יד. שו"ע חו"מ, סימן רכח סעיף ה.
- ¹⁸ ספר החינוך, מצוה רכט. משנה תורה הלכות גניבה, פרק א הלכות א-ב. וכן שם, הלכות גזלה ואבדה, פרק א הלכה ב. שו"ע חו"מ, סימן שמח סעיף א. וכן שם, סימן שנט סעיף א.

- ¹⁹ משנה תורה הלכות גניבה, פרק א הלכה ב. שו"ע חו"מ, סימן שמח סעיף א. פתחי חושן חלק ה, פרק א סעיף ז.
- ²⁰ שו"ע חו"מ, סימן שנט סעיף ד. פתחי חושן חלק ה, פרק א סעיף ט.
- ²¹ משנה תורה הלכות גזלה ואבדה, פרק ג הלכה טו. שו"ע חו"מ, סימן שנט סעיף ה. פתחי חושן חלק ה, פרק ז סעיף א.
- ²² שו"ך חו"מ, סימן שנח, סעיף א. פתחי חושן חלק ה, פרק ז סעיף ב הערה ד. מובא רמ"א חו"מ, סימן שפא סעיף א.
- ²³ שו"ע הרב, הלכות שאלה ושכירות וחסומה סעיף ה. פניני הלכה הלכות גניבה, הלכה ד.
- ²⁴ שו"ע ורמ"א או"ח, סימן יד. עיין משנה ברורה, שם סעיף קטן טז. וכן בן איש חי, שנה א פרשת לך סעיף ו. פתחי חושן חלק ה, פרק ו סעיף ו.
- ²⁵ תשובה, מכון התורה והארץ.
- ²⁶ ספר החינוך, מצוות מט, נא, נג, נה-נו. משנה תורה הלכות חובל ומזיק, פרק ו הלכה א. שו"ע חו"מ, סימן שעח סעיף א. פתחי חושן חלק ו, פרק א סעיף א.
- ²⁷ ספר החינוך, מצוה תקכט. משנה תורה הלכות מלכים, פרק ו הלכה י. שו"ע הרב חו"מ הלכות שמירת גוף ונפש ובל תשחית, סעיפים יד, טו. פתחי חושן חלק ו, פרק א סעיף א.
- ²⁸ ספר החינוך, מצוה תקצה. משנה תורה הלכות חובל ומזיק, פרק ה הלכה ב. שו"ע חו"מ, סימן תכ סעיף א.
- ²⁹ שערי תשובה, שער ג.
- ³⁰ בבלי בבא מציעא, דף נט עמוד א: "אבל המלבין את פני חבריו ברבים - אין לו חלק לעולם הבא." שו"ע חו"מ, סימן תכ סעיף לט. פתחי חושן חלק ו, פרק יא סעיף כט. פניני הלכה בין אדם לחבירו, הלכה יד.
- ³¹ משנה תורה הלכות סנהדרין, פרק ב הלכה יב. שו"ע חו"מ סימן ד סעיף א. נתיבות המשפט, שם. עיין שו"ת באהלה של תורה, חלק ד סימנים טו-יז.
- ³² משנה תורה הלכות מתנות עניים, פרק י הלכה ח. עיין רדב"ז, שם. שו"ע או"ח, סימן נג סעיף ה. וכן שם יו"ד, סימן רמט סעיף ז. שו"ת ציץ אליעזר, חלק ג סימן כט פרק ב.
- ³³ בבלי בבא קמא, דף קיג עמוד ב: "אמר שמואל: דינא דמלכותא דינא." משנה תורה הלכות גזלה ואבדה, פרק ה הלכה יא. שו"ע חו"מ, סימן שסט סעיף ו. עיין שו"ת מנחת יצחק, חלק ט סימן קי. וכן שו"ת יחוה דעת, חלק ה סימן סד.
- ³⁴ שו"ת מהר"ם שיק יו"ד, סימן קעא.
- ³⁵ שו"ת יביע אומר, חלק ג יו"ד סימן ט. שו"ת ציץ אליעזר, חלק ח סימן ח. עיין פניני הלכה העם והארץ, נספח.
- ³⁶ ספר החינוך, מצוה תקכט. משנה תורה הלכות מלכים, פרק ו הלכה י. שו"ע הרב חו"מ הלכות שמירת גוף ונפש ובל תשחית, סעיפים יד, טו. יבמות דף יא עמוד ב: "דאמר רב יוסף, כאן שנה רבי: לא ישפוך אדם מי בורו ואחרים צריכים להם." שערי תשובה, חלק ג. שו"ת משנה הלכות, חלק יז סימן קפג. עיין פסקי תשובות או"ח, סימן קנח אות כב. מובא בית ברוך על חיי אדם, כלל לו סעיף קטן כג.
- ³⁷ בין הזמנים, הלכות אמנות הערה 83. מובא שו"ת אז נדברו, חלק יא סימן נא.
- ³⁸ שו"ך יו"ד, סימן רפג סעיף קטן ו. בין הזמנים, הלכות אמנות.
- ³⁹ ט"ז יו"ד, סימן רפג סעיף קטן א. שו"ך, שם סעיף קטן ג.

- ⁴⁰ רמ"א יו"ד, סימן רעו סעיף יג.
- ⁴¹ ערוה"ש יו"ד, סימן רפג סעיף קטן יג. בין הזמנים, הלכות אמנות הערה 98. מובא שו"ת עשה לך רב, חלק ב סימן מט.
- ⁴² משנה תורה הלכות יסודי התורה, פרק ו הלכה א. עיין שו"ת אבני נזר יו"ד, חלק א סימן שע.
- ⁴³ משנה תורה הלכות תעניות, פרק ה הלכה יב. שו"ע או"ח, סימן תקס סעיף א.
- ⁴⁴ פניני הלכה העם והארץ, זכר למקדש. עיין שו"ת שיח נחום, סימן לח.
- ⁴⁵ שו"ת שלמת חיים או"ח, סימן שסג. שמונה פרקים לרמב"ם, פרק ה.
- ⁴⁶ את צנועים חכמה, מאמר כב. מובא רש"י קידושין דף פא עמוד א, ד"ה "גולפי". שו"ת שרידי אש, חלק ב סימן ח.
- ⁴⁷ ירושלמי כתובות, פרק א הלכה א. פני משה, שם.
- ⁴⁸ רמ"א חו"מ, סימן קסג סעיף א.
- ⁴⁹ שו"ת הרשב"א, חלק ג סימן שד. שו"ת מהרי"ט, חלק א סימן צה. פתחי תשובה חו"מ, סימן קסג סעיף קטן א.

פרק ג | בטיחות

א | מעקה ומכשולים

כאשר ברחבי הסניף קיים מכשול, כדוגמת בור, או שברי זכוכית – חובה להסיר אותו או לגדר אותו¹, ועל המדריכים להזהיר את החניכים, כדי שידעו על מקום הסכנה ולא יתקרבו אליו.

במקרה שמדובר בבור עמוק במיוחד שעלול להזיק, או בעלית גג שקיים בה חשש לנפילה מגובה רב – חובה לשים מעקה בגובה מטר לפחות, או לסגור את המקום². מי שבונה את המעקה בידי מברך "לעשות מעקה"³.

ב | הוראות הבטיחות

כחלק מההכנה לטיולים ולמסעות בחסות תנועת הנוער, ניתנות הוראות בטיחות ברורות, למשל: בענייני כמות המים הנצרכת, חבישת הכובע, נעילת נעליים, סטייה מהמסלול, ועוד. כללי בטיחות אלו, ניתנים כדי למנוע סכנות ופגיעות, ועל כל מדריך ומדריכה מוטלת החובה לדאוג שכל חבריו וחניכיו ינהגו על פי ההוראות והכללים כדי למנוע מצבים מסוכנים⁴.

מלבד השמירה על בריאות הגוף, ישנו עניין נוסף: יש לכבד כללים שנקבעו על ידי ההנהגה או ההנהלה. כללי הבטיחות נקבעים על ידי מומחים שמבינים בתחום, ואין לערער בכללים או לזלזל בהם⁵. זלזול בכללים, הוא זלזול בערך החיים.

לפיכך, חובה על המנהיגים והמדריכים לצאת להכנה למסעות, למחנות, ולטיולים, בהתאם למה שנקבע ובמידת הצורך, כדי שידע כיצד מתנהלים לאורך המסלולים בטיול, מה מותר ומה אסור, ומה להורות לחניכים בכל דבר ועניין.

כמו כן, ברחבי הסניף ישנן הוראות בטיחות שצריך להתנהל על פיהן. גם בסניף, כל מדריך אחראי על חניכיו – שלא ידליקו אש במקומות האסורים, ולא יטפסו למקומות מסוכנים. ראוי לברר מראש מה מותר ומה אסור לעשות ברחבי הסניף, כדי לשמור על שלום החניכים ולשמור עליהם כראוי, וכך במקרה הצורך, חברת הביטוח תוכל לכסות על עלויות הטיפול⁶. מעשים כמו: שתיית אלכוהול⁷, עישון⁸, שימוש בסמים⁹, והחזקת חפצים חדים ומסוכנים – אסורים באופן מוחלט, ויש לאכוף איסור זה במסגרת הסניפית.

לפי הדברים האמורים, בתקופת מלחמה, בה קיימת סכנה ממשית של נפילת טילים – יש לתרגל מראש עם צוות ההדרכה את הפעולות הנדרשות בזמן אזעקה. בנוסף, יש להישמע להוראות הביטחון, ולהשתדל לקיים פעולות במקלט או בסמוך בהתאם למצב.

בתקופת מלחמה, ראוי להרבות בתפילה ובלימוד¹⁰, ומדי פעם לעשות פעילויות משחררות, כדי לשמח ולהעלות את רוח החניכים. ראוי מאוד לשמח את חניכי הסניפים והמשפחות הגרים קרוב לקווי האש, אלו שנשברה שגרת חייהם.

המתפלל, ובמהלך התפילה מתחילה אזעקה או מתרחש אירוע מסוכן – יעצור תפילתו וילך למקום בטוח¹¹, ואם לא הפסיק בדיבור – אף יכול להמשיך את תפילתו¹².

מדריך שמעוניין להוציא את החניכים שלו באופן פרטני לטיול, חייב לקבל אישור בחסות התנועה והמרכזת. פעילות כזו חייבת לעבור ביקורת ניהולית, כדי לדעת מהם השיקולים הבטיחותיים והגבולות על פיהם יתקיים הטיול. מדריך שמוציא חניכים על דעת עצמו – הרי הוא גונב את דעת הורי החניכים¹³, מסכן את חיי חניכיו, ומסתכן בלקיחת אחריות כלפי אירועים חריגים שעשויים להתרחש חלילה.

כמו כן, כאשר מארגנים מסע מטעם הסניף – חובה לדאוג לחובש ומאבטח בהתאם לנצרך, ובהתאם לנהלים¹⁴.

¹ ספר החינוך, מצוה תקמז. משנה תורה הלכות רוצח ושמירת הנפש, פרק יא הלכה ד. שו"ע חו"מ, סימן תכז סעיף ח.

² ספר החינוך, מצוה תקמו. משנה תורה הלכות רוצח ושמירת הנפש, פרק יא הלכה ד. שו"ע חו"מ, סימן תכז סעיף ז.

³ משנה תורה הלכות ברכות, פרק יא הלכה יב.

⁴ משנה תורה הלכות רוצח ושמירת הנפש, פרק יא הלכה ה.

⁵ בבלי בבא קמא, דף קיג עמוד ב: "אמר שמואל: דינא דמלכותא דינא." משנה תורה הלכות גזלה ואבדה, פרק ה הלכה יא. שו"ע חו"מ, סימן שסט סעיף ו. עיין שו"ת מנחת יצחק, חלק ט סימן קי. וכן שו"ת יחוה דעת, חלק ה סימן סד. שו"ת שאילת שלמה, חלק א סימנים תעג, תעה-תעו. וכן שם, חלק ב, סימנים תיג-תטז. בין הזמנים הלכות טיולים, הערות 35-38. מובא שו"ת עשה לך רב, חלק ז סימן נה.

⁶ פניני הלכה הלכות שמירת הנפש, הלכה יד. מובא שו"ת אגרות משה או"ח, חלק ד סימן קיא. עיין משנה תורה הלכות שאלה ופקדון, פרק ד הלכה ו. וכן שו"ע חו"מ, סימן רצא סעיף ו.

⁷ משנה תורה הלכות דעות, פרק ה הלכה ג.

⁸ שו"ת ציץ אליעזר, חלק טו סימן לט. שו"ת שאילת שלמה, חלק א סימן תטו. וכן שם, חלק ב סימן תיז. פניני הלכה הלכות שמירת הנפש, הלכה ח. מובא שו"ת עשה לך רב, חלק ב סימן א.

⁹ שו"ת אגרות משה יו"ד, חלק ג סימן לה.

¹⁰ משנה תורה הלכות תעניות, פרק א הלכות א-ב.

¹¹ משנה תורה הלכות תפילה, פרק ו הלכה ט. שו"ע או"ח, סימן קד סעיף ג. הלכות אזעקה, באתר "שיעורי הרב שלמה אבינר". מובא שו"ת באר משה, חלק ג סימן יג. וכן שו"ת סופה במדבר, סימן כו.

וכן שו"ת שאילת שלמה, חלק א סימנים נג, נד.

¹² משנה ברורה, סימן קד סעיף קטן ב.

¹³ קיצוש"ע, סימן סג סעיף ד.

¹⁴ בין הזמנים הלכות טיולים, הערה 37. מובא שו"ת עשה לך רב, חלק ז, סימן נה.

פרק ד | שבת

א | כניסת השבת

מצוה להדליק נר שבת עם כניסת השבת¹. כאשר עושים סעודת ליל שבת באחד החדרים בסניף – יש להדליק בו נרות שבת על שולחן הסמוך לשולחן האוכל², על אף שניתן להסתפק בנרות שהודלקו בבית³. הדלקת הנרות מוטלת על האחראים של הסניף ושל הסעודה⁴. אין חיוב שדווקא בחורה תדליק את הנרות על אף שכך נהוג⁵, אלא כל מי ששייך לצוות הניהול של הסעודה והסניף יכול להדליק, ועליו לכוון להוציא את המשתתפים ידי חובת המצוה.

נוהגים להכניס את השבת עד קודם זמן שקיעת החמה ולהוסיף מקדושתה ליום שישי באמירה: "הרינו מקבלים על עצמינו תוספת שבת"⁶, ואף מי שלא אומר אמירה זו צריך לקבל בלבו את השבת קודם השקיעה⁷. יש שמכוונים על קבלת שבת באמירת "לכה דודי"⁸, או באמירת "מזמור שיר ליום השבת"⁹, והמדליקה נרות מקבלת את השבת עם הדלקת הנרות, אלא אם כוונה שלא לקבל את השבת בכך¹⁰. הילכך, יש להקפיד להתחיל עוד קודם זמן הדלקת הנרות את תפילת מנחה, כדי להספיק להכניס את השבת קודם השקיעה ולקבל את תוספת השבת¹¹. אמנם בדוחק, ניתן להתפלל מנחה גם לאחר תוספת שבת, כל עוד זמן מנחה הוא¹². נהגו מנהג נפלא בזמן כניסת השבת לאחר המנחה: לקרוא את מגילת שיר השירים¹³.

מדי פעם בסניפים מקיימים "קבלת שבת מוזיקלית" הכוללת כלי נגינה, ומדובר במנהג טוב¹⁴, במיוחד כשנעשה בשדה – בחוץ¹⁵. כידוע, כלי נגינה נחשבים מוקצה והשימוש בהם אסור לאחר כניסת השבת. לפיכך, אי אפשר לקיים את סדר קבלת השבת הרגיל עם כלי הנגינה אלא אם מכוונים שלא להכניס במזמורים אלו את השבת¹⁶. ב"קבלת שבת מוזיקלית" כדאי לשיר שירי שמחה ושירי נשמה שלא מסדר קבלת השבת, ואף רצוי לקדם את פני השבת בצורה הזו. את קבלת השבת

המוזיקלית יש להתחיל מספיק זמן קודם כניסת השבת, כדי להספיק להחזיר את הכלים למקומם ולשוב אל סדר התפילה בזמן.

כדאי שבכל סניף יתרגלו לבצע מספר משימות קודם כניסת השבת, שהן: סידור וניקיון הסניף, קריעת המפות ושקיות האשפה, פתיחת הבקבוקים שיש להם פקקי מתכת, פתיחת קופסאות השימורים, כיבוי האורות במקררים, ארגון החשמל, המיזוג, ושעוני השבת, הכנת הפלטות והאוכל עליהם, גלילת הספר, והעמדת המחיצות, וראוי שיהיה אחראי או אחראית שהדברים יתבצעו כשורה¹⁷. כאשר מקיימים שבת בשטח או במקום שאינו מוכר, יש לברר את מקומות העירוב קודם השבת. את השבת יש לכבד יותר משאר ימי השבוע, ועל כן ילבשו בגדים מיוחדים ונקיים¹⁸, יערכו קניות, ויכינו אוכל טעים¹⁹, כאשר הדברים נדרשים לצורכה של אותה השבת – אם עורכים סעודות סניפיות או שבת סניפית²⁰.

ב | קידוש וסעודה

בליל שבת, לאחר קבלת השבת – אסור לטעום שום מאכל או משקה, אפילו מים, עד עריכת הקידוש²¹. אף את הקטנים שיכולים לאכול, יש לחנך לכך²². גם ביום השבת, מהתפילה ועד הקידוש – אין לאכול כלל²³, אולם במקרה הצורך, כאשר אין כעת במה לקדש – ניתן להקל באכילה קודם קידוש היום²⁴

ראוי שיהיה מקדש אחד לכולם²⁵. במהלך הקידוש בלילה יש הנהגים לעמוד²⁶, ויש הנהגים לשבת²⁷, ולמעשה, יעשו כולם כפי שהמקדש נוהג²⁸. גם בקידוש היום ניתן לעמוד או לשבת, כמעשה המקדש²⁹.

מקדשים על יין בשיעור 75 מיליליטר*, אך ראוי לקדש על שיעור גדול מזה³⁰. יש שנוהגים לעשות קידוש גם על מיץ ענבים או יין מבושל³¹, אך חלק מבני תימן נוהגים שלא לקדש על משקאות אלו³².

יש מבני אשכנז שנוהגים ליטול ידיים קודם הקידוש, ולפעמים, אולי כדאי לצדד בשיטה זו כאשר חוששים מעומס ודחיפות בברזיות ובעמדות הנטילה³³. באופן עקרוני, יש להקפיד שבזמן הנטילה לא ידברו כלל עד ברכת הנטילה וניגוב הידיים³⁴, ולאחר זמן הנטילה יש להקפיד שלא להסיח את הדעת מהנטילה³⁵. לכן, כל דיבור שקשור לברכת "המוציא", כגון בעניין הבאת המלח או הסכין – מותר³⁶. אולם קולות ורמיזות – וודאי שמסיחות את הדעת, ואין לעשותם עד לאכילת הלחם³⁷.

במקרה שאין יין, יש לקדש בערב על הלחם³⁸, וכן בני תימן ששמעו קידוש על יין מבושל ומקפידים על כך, יקדשו אף הם³⁹ על הלחם⁴⁰. בבוקר עדיף לקדש על משקה שיכר, כמו בירה לבנה ומשקאות אלכוהוליים דומים⁴¹.

את הקידוש יש לקיים בכוס שלמה המחזיקה 75 מיליליטר⁴² שאינה חד פעמית⁴³, אלא כוס נקייה ומיוחדת לקידוש⁴⁴, כאשר אין כוס כזו, ניתן גם לקיים על כוס חד פעמית⁴⁵, וכן ניתן לקדש במצבי דוחק כשאינן כוסות על הבקבוק עצמו⁴⁶.

בזמן הקידוש אין להרעיש, וצריך לכוון לצאת ידי חובת הקידוש, ובו בזמן על המקדש לכוון להוציא את כולם⁴⁷. על המקדש להגביה את הכוס מעל השולחן מעט⁴⁸, ולהביט בכוס הקידוש כדי לא להסיח דעתו ממנו⁴⁹. כאשר מקדשים, הלחם צריך להיות מכוסה על השולחן⁵⁰.

* כוס פלסטיק רגילה מכילה 180 מיליליטר. כדי להגיע לשיעור של 75 מיליליטר כדאי למלא בערך חצי כוס.

קודם הקידוש אומרים בקול "שלום עליכם"⁵¹ ו"אשת חיל"⁵² ומכוונים עבור כל מי שבישלו לטובת הסעודה.

המקדש צריך לשתות כמות בשיעור 50 מיליליטר מהיין, כדי לצאת ידי חובת הקידוש⁵³. אם הוא לא יכול לשתות את השיעור, אפשר שמהמשתתפים בקהל ישנו גם מן היין כדי להשלים את השיעור⁵⁴. אמנם, אם מדובר במשקה חריף בקידוש היום, שנוהגים לשתות מעט ממנו, יוצאים בו ידי חובת קידוש⁵⁵, אך ראוי להקפיד לשתות את השיעור כולו⁵⁶.

את הקידוש, יכולה לקיים גם נערה מעל גיל מצוות, אך מפאת הצניעות ראוי שיהיה זה נער שיקיים את הקידוש⁵⁷. במקום שאין בו בנים מעל גיל בר מצוה אלא רק נערות, הנערה תקיים את הקידוש ותכוון להוציא את כולן ידי חובה⁵⁸.

רצוי שכשמברכים על הלחם, יהיה אחד מאחראי הסעודה שיברך לכולם יחד⁵⁹, ושיברך על שני כיכרות שלמים⁶⁰, ולאחר הברכה יתבל את הלחם במלח⁶¹, ואם אין שם מלח, יתבל בסלט או לא יתבל⁶². כאשר משתתפי הסעודה רבים – עדיף שיתחלקו לקבוצות קטנות שתקיימנה כל אחת את ברכת המוציא לעצמה, כדי שלא יפסיקו זמן רב מנטילת הידיים ועד לברכת הלחם. בנות יכולות להוציא זו את זו בברכת המוציא⁶³.

פעמים רבות, מקיימים בסניפים קידוש של בוקר, ולאחריו לא מקיימים בהכרח את הסעודה השנייה, אלא אוכלים מיני מזונות וכדומה⁶⁴. יש להקפיד שהקידוש יהיה באותו החדר שבו אוכלים את מיני המזונות, ושכל משתתף יאכל לפחות "כזית" מזונות מיד לאחר הקידוש*, כך לא יצטרכו לקדש מחדש במקום בו אוכלים את הסעודה עם הלחם⁶⁵. אמנם יש שמחמירים לעשות קידוש במקום הסעודה עצמה עם הלחם⁶⁶, ולכן, אלו המחמירים צריכים לחזור ולקדש במקום שבו אוכלים

* שיעור "כזית" הוא בערך נפח של חצי ביצה של ימינו.

לחם. לפי דברים אלו, הראוי ביותר הוא שיעשו קידוש במקום הסעודה עם הלחם⁶⁷, או שבכל אופן יקדשו שם לכולם שוב⁶⁸.

את הסעודה יש לערוך קודם זמן "חצות היום" – שזמנו משתנה בהתאם לתקופה⁶⁹. כאשר התפילה עלולה להסתיים לאחר חצות היום, או שנראה שאחת הפעילויות עומדת לדחות את הסעודה לאחר חצות היום – יש לזרז את העניינים כדי לאכול את הסעודה, או אפילו את מאכלי הקידוש, קודם חצות היום⁷⁰. יש שמקלים לעשות תפילת מוסף מקוצרת – תפילה בה החזן מתפלל בקול עד קדושה, ואת שאר התפילה בלחש עם הציבור⁷¹. את זמני חצות היום ניתן לראות בלוחות השנה.

אף שבארוחות רגילות לא מקפידים בעניין זה⁷², בברכת המזון בסעודות שבת נהגו להקפיד על זימון על כוס של יין⁷³, שעליה המזמן מברך בסוף ברכת המזון. את כוס הברכה מוזגים קודם הזימון ונותנים אותה למזמן שיחזיק אותה במהלך ברכת המזון⁷⁴, ולאחר שמברך עליה ושותה ממנה, יברך ברכת "מעין שלוש"⁷⁵.

ג | תפילות השבת

בליל שבת מקבלים את השבת עם הפיוט "לכה דודי", ובבית האחרון שלו: "בואי בשלום", נוהגים לעמוד ולהסתובב לכיוון המערב או הכניסה⁷⁶, ואף אם יש מי שנוהג שלא להסתובב – יסתובב יחד עם הציבור⁷⁷. את כל קבלת שבת יש לומר בשמחה, כיוצא לקראת מלך, וכיוצא לקראת כלה⁷⁸.

לאחר תפילת העמידה הקהל אומר את פסוקי "ויכולו"⁷⁹, ואם אחד המתפללים לא הספיק לומר את אמירת "ויכולו" עם הקהל, ראוי שיאמר זאת עם חבר נוסף בעמידה⁸⁰. לאחר התפילה, הקהל יושב ואומר בנחת את פיוט "אדון עולם" או את הפיוט "יגדל", ובבוקר למנהג האשכנזים, את הפיוט "אנעים זמירות" מבלי למהר⁸¹. בפיוט "אנעים זמירות" נהוג לפתוח את הארון⁸².

בתפילת שחרית, קודם אמירת "ישתבח", אומרים את "נשמת כל חי"⁸³. המאחר לתפילה, ומדלג על חלק מפרקי פסוקי דזמרה שבין "ברוך שאמר" ל"ישתבח" – לא ידלג על "נשמת כל חי"⁸⁴.

בעלויות לתורה בשחרית של שבת נהוג לברך את העולים, אך אין להטריח יותר מדי את הציבור בזה⁸⁵. בהמשך, בתחילת תפילת המוסף וקודם אמירת "אשרי", מברכים את הקהל, את החולים, את המדינה, ואת צבא ההגנה לישראל וכוחות הביטחון⁸⁶. בשאר הקריאות בתורה, לא נוהגים לברך את העולים.

בשבת מברכין הקהל קורא את ברכת החודש, והחזן מכריז על היום בשבוע שבו חל ראש חודש⁸⁷.

בתפילת מנחה של שבת לאחר חזרת הש"ץ, הקהל אומר את פסוקי "צדקתך". לא קוראים "צדקתך" בשבת בה לא היה צריך לומר תחנון אילו אותו היום היה יום חול, כגון ראש חודש, וערב יום טוב⁸⁸. חלק מבני תימן נהגו לומר "צדקתך" בכל שבת⁸⁹.

ד | סעודה שלישית

בדרך כלל, הזמן בו נקבעים המסדר והפעולות בשבת הוא הזמן שבו אוכלים בבתים סעודה שלישית. מכיוון שיש לאכול סעודה שלישית – ראוי לקיים אותה קודם הפעולות, בבית, על לחם⁹⁰, ומי שרוצה לקיים את הסעודה עם החניכים בלא לחם – יכול גם לקיים את הסעודה על מיני מזונות⁹¹. מי שלא רוצה או שאינו מסוגל לאכול סעודה נוספת – בדוחק לא יקיים סעודה שלישית, אך יש להשתדל מאוד לקיים אותה⁹². לפי דברים אלו, ראוי לערוך מדי פעם בסניף סעודה שלישית גדולה בזמנה, עם לחם ומאכלים טעימים, כדי שיזכו כולם לקיים את המצוה בהידורה⁹³.

יש להתחיל את הסעודה לאחר תפילת מנחה⁹⁴, אולם מי שיודע שלאחר מנחה לא יספיק לאכול סעודה שלישית, יכול לאכול סעודה שלישית קודם תפילת מנחה⁹⁵.

מותר להתחיל לאכול סעודה שלישית לפני שקיעת החמה, ומי שאוכל בסעודה שלישית לחם, יכול לאכול כמה זמן שירצה כל עוד בירך "המוציא" לפני השקיעה⁹⁶. האוכלים מיני מזונות ופירות בסעודה שלישית צריכים להפסיק מן האכילה עם השקיעה, ולאחר שקיעת החמה אין לאכול ולשתות עד ההבדלה⁹⁷.

מי שלא הספיק כלל לאכול סעודה שלישית, יכול להתחיל לאכול עד שלוש עשרה דקות לאחר שקיעת החמה⁹⁸. במצב כזה בו החל לאכול לאחר שקיעת החמה, יכול לאכול לחם – במשך כמה זמן שירצה⁹⁹, ומיני מזונות – יכול לאכול "כזית"¹⁰⁰, כדי לצאת ידי חובת סעודה¹⁰⁰. הילכך, ראוי לקבוע עם חניכים שיביאו מיני מזונות לפעולת הצהריים של שבת, וכך: גם יוכלו כולם ליהנות, וגם יוכל המדריך לזכות את כולם במצות סעודה שלישית.

כאשר מקיימים שבת סניפית בה הפעילויות והסעודה נמשכים זמן רב, עד תפילת מנחה – ראוי לקיים שתי סעודות סמוכות על לחם: הראשונה – קצרה, והשנייה – סעודה ארוכה, והיא סעודה שלישית. העיקר, שיתחילו סעודה שלישית רק חצי שעה לאחר חצות היום, ואם התחילו קודם לכן – אין בכך סעודה שלישית¹⁰¹.

אף אם סעודה שלישית נמשכת עד אחר צאת הכוכבים, ומברכים את ברכת המזון בזמן שהוא כבר מוצאי שבת – יש להוסיף בברכת המזון את ההוספות השייכות לאותה השבת: את אמירת "רצה", ואם שבת הייתה בראש חודש – יש להוסיף גם את אמירת "יעלה ויבוא"¹⁰².

• שיעור "כזית" הוא בערך נפח של חצי ביצה של ימינו.

ה | צאת השבת

השבת יוצאת עם צאת הכוכבים, ובשעה זו מתחילים את תפילת מעריב ולא קודם לכן¹⁰³. בברכת "חונן הדעת" מבדילים בתוספת "אתה חוננתנו"¹⁰⁴, ומי שקרא ברכה זו כבר יכול לעשות מלאכה אפילו קודם ההבדלה¹⁰⁵, אך לא יכול לאכול¹⁰⁶.

לאחר תפילת עמידה אומרים "ויהי נעם"¹⁰⁷ או שמתחילים ב"שובה"¹⁰⁸ בעמידה, ובאמירת "ואתה קדוש" יש שנוהגים לשבת¹⁰⁹. כאשר בשבוע הקרוב חל יום טוב – האשכנזים נוהגים שלא לומר קטעים אלו¹¹⁰, אולם בני עדות המזרח והתימנים אומרים אותם בכל זאת¹¹¹, ובני צפון אפריקה מדלגים לאמירת "ואתה קדוש"¹¹². לכן, ראוי שימתינו לאלו האומרים את הקטעים, או שיעלו לתפילת ערבית שליח ציבור מבני עדות המזרח או מבני תימן.

ו | הבדלה

מבדילים לפי נוסח המבדיל או לפי נוסח שנקבע מראש, על כוס מלאה יין בשיעור 75 מיליליטר או יותר*, כמו בקידוש¹¹³. במקרה שאין יין להבדיל עליו – ניתן להבדיל על משקה שיכר חשוב, כמו בירה ומשקאות אלכוהוליים דומים, ולברך ברכת "שהכל"¹¹⁴, וכן ניתן להבדיל על משקה חשוב כמו קפה, או תה¹¹⁵. כאשר אין משקה חשוב – במקרה הדוחק ניתן להקל להבדיל על משקאות קלים שמגישים במקומות מכובדים¹¹⁶, אך אם גם משקה כזה לא נמצא – יחזרו לבתים להבדיל. אם המשתתפים בוגרים, שאין חשש שלא יבדילו בבתיהם – ראוי לשלחם לעשות את ההבדלה בבית כאשר אין יין במקום בו מבדילים.

* כוס פלסטיק רגילה מכילה 180 מיליליטר. כדי להגיע לשיעור של 75 מיליליטר כדאי למלא בערך חצי כוס.

את פסוקי "הנה אל ישועתי" או פסוקי "ראשון לציון" שקודמים לברכות ההבדלה אפשר לשיר יחד, ואין חובה לשמוע אותם מפי המבדיל, אך את הברכות חובה לשמוע מפי המבדיל, לכוון לצאת ידי חובת הבדלה, ולענות "אמן"; וכן על המבדיל לכוון להוציא את השומעים¹¹⁷. מי ששמע אך לא כיוון כלל לצאת, כגון מתפלל שהיה מרוכז בתפילתו – לא יצא ידי חובת הבדלה¹¹⁸.

בברכת הבשמים, על המבדיל לברך על מין בושם שהוא טבעי, כמו עלים, פרי, או תבלין, ולא על בושם מלאכותי¹¹⁹. אם המבדיל אשכנזי – יברך ברכת "מיני בשמים"¹²⁰, ואם המבדיל ספרדי – יברך "עצי בשמים", "עשבי בשמים", או "הנותן ריח טוב בפירות", לפי מין הבושם¹²¹. כך גם בקהל: מי שבקיא בברכות ובמינים יברך את הברכה המתאימה¹²². המסתפק מהי הברכה המתאימה יברך "מיני בשמים"¹²³.

במקרה שאין בשמים – אפשר להבדיל גם בלעדיהם¹²⁴, אולם כדאי להבדיל בביתים עם בשמים. מי שלא שמע את ברכת הבשמים, או שמע ולא הריח, אך שמע את שאר ההבדלה – יברך לאחר מכן בעצמו ויריח¹²⁵.

בברכת "מאורי האש", המבדיל מברך על נר שיש בו לפחות שני פתילים נפרדים¹²⁶. במקרה הצורך אפשר להדליק שני גפרורים או שני נרות יחד¹²⁷, ואם אין אפשרות כזו – אפשר לברך גם על נר עם פתיל אחד¹²⁸. יש ליהנות מלהבות האש בלבד ולהבחין בעזרת אורן בשרטוטי הידיים¹²⁹, לכן בזמן הברכה נהוג לכבות את האור¹³⁰.

במקרה שאין נר – אפשר להבדיל ללא נר¹³¹ ולברך עליו בהמשך הערב, אבל כדאי להבדיל בביתים עם נר. וכן מי שלא ראה את הנר, או שלא שמע את ברכת "מאורי האש" אך שמע את שאר ההבדלה – ידליק בעצמו לאחר מכן במהלך הערב, ויברך את ברכת "מאורי האש"¹³².

בזמן ההבדלה, על הקהל לעמוד או לשבת בקרבת המבדיל¹³³, והמבדיל יכול לקיים את ההבדלה – בישיבה¹³⁴ או בעמידה¹³⁵ – כפי מנהגו. בעת ששותה המבדיל מהיין, עליו לשבת¹³⁶.

על המבדיל לשתות 50 מיליטר משיעור היין¹³⁷, ואם שתה פחות – יצאו כולם ידי חובת הבדלה¹³⁸. עד שלא שתה המבדיל את מלוא השיעור, אסור לדבר או להרעיש כלל לאחר עניית "אמן" עד שהמבדיל שותה את היין, ומי שדיבר – בכל זאת יצא¹³⁹.

בסניפים שונים ובאירועים מיוחדים, נוהגים לקיים הבדלה מוזיקלית. כדי שהנגן וכל לנגן בכלי, עליו להבדיל בפיו: "ברוך המבדיל בין קודש לחול", או בתפילה בברכת "אתה חוננתנו", וכך גם מי שמביא את כלי ההבדלה, ומי שמכבה את האור¹⁴⁰. על כל פנים, אין לעשות מלאכות קודם ההבדלה – כשעניינן מסחרי, או כשהן כוללות טורח גדול – אלא אם קשורות להבדלה¹⁴¹.

כדי להוציא את כולם ידי חובה, צריך המבדיל להיות נער מעל גיל בר מצוה¹⁴². כאשר אין נערים, אלא רק נערות – אחת מהן יכולה להבדיל ולהוציא את השאר, ואם לא התפללה ערבית, תאמר "המבדיל בין קודש לחול" ואז תדליק את הנר להבדלה¹⁴³. לשיטת חלק מהאשכנזים נערה לא מברכת את ברכת "מאורי האש"¹⁴⁴, אך לרוב השיטות יכולה לומר את ההבדלה כסדרה¹⁴⁵.

ז | חינוך ופעילות

יש לחנך את החניכים לשמירה על השבת, ואף את אלה שלא הגיעו לגיל מצוות. הילך, ראוי להביא את כלל החניכים לקידוש כאשר מקיימים קידוש בסניף, וכן ראוי לאכול עימם סעודה שלישית. כמו כן, יש להעיר לחניך קטן כאשר הוא עושה מלאכה אסורה בשבת, לפי שיקול דעת ובדרך בונה ולא פוגענית¹⁴⁶.

כדאי להקפיד ולקרוא רק דברים שבקדושה במהלך השבת¹⁴⁷, אך כאשר מדובר בסיפור או קטע שנועד להעביר מסר לחניכים – מותר ורצוי לקרוא בו¹⁴⁸. רצוי שהקטע לא יהיה דבר שיכול לצער חלילה, כדי שלא לקלקל את שמחת השבת¹⁴⁹.

בשבתות סניפיות מרבים לשיר, והדבר ראוי¹⁵⁰. מותר למחוא כפיים¹⁵¹, ויש שמקפידים למחוא בשינוי¹⁵², ומותר לרקוד, אבל להשתדל שלא לקפוץ¹⁵³. ראוי שלא לתופף בשבת על השולחן¹⁵⁴, אבל בתפילה או בסעודה, אם יש נער שמוביל את השירה ואת הקצב – מותר לו לדפוק על השולחן או הבימה¹⁵⁵. בעניין זה, רצוי שהשירים יהיו שירים המכבדים את השבת, כגון פיוטים וזמירות¹⁵⁶, ויהיו פחות מוראליים שבהם רבות הצעקות, וחסר בהם תוכן ערכי.

אין לגרור ספסלים או חפצים כבדים על גבי אדמה, במקרה שקיימת סבירות גבוהה ליצירת חריץ באדמה¹⁵⁷. אולם כשאין חשש, אין בעיה לגרור את החפץ¹⁵⁸.

אסור לקשור קשרים בשבת, וכל קשר רגיל שלא מתירים אותו מיד, או קשר כפול¹⁵⁹ – אסור לקיים, בין בחבל, בין בשקית, ובין בחיזוק הציצית¹⁶⁰. קשר עניבה – מותר לקשור כאשר פורמים אותו לאחר זמן, וכך יש לקשור שרוכים, ושקיות¹⁶¹.

מותר להשחיל את שרוכי חולצת התנועה לחורים המיועדים לכך, בעיקר כאשר הם אינם משפיעים על תקינות החולצה, אלא נועדו רק לעטר אותה¹⁶².

אסור לבצע במהלך השבת פעולות קניין, ובכללן: לקנות באופן ישיר או בהקפה, למכור, ולהלוות¹⁶³. מחמירים גם שלא לתת מתנה¹⁶⁴, ואמנם, יש שמקלים לתת מתנות או פרסים לחניכים על התנהגות ולימוד¹⁶⁵, ומתנות גדולות יותר – ראוי להקנות למקבל כבר קודם השבת¹⁶⁶. מותר להשאיל במהלך השבת חפצים לשימוש¹⁶⁷.

¹ משנה תורה הלכות שבת, פרק ה הלכה א. שו"ע או"ח, סימן רסג סעיף ב.

- ² משנה ברורה, סימן רסג סעיף קטן מה. כף החיים, שם סעיף קטן סח. שמירת שבת כהלכתה, פרק מה סעיף יא.
- ³ שו"ת רבבות אפרים, סימן קפג. ילקוט יוסף קיצוש"ע או"ח, סימן רסג סעיף כ.
- ⁴ פסקי תשובות או"ח, סימן רסג אות כד.
- ⁵ משנה תורה הלכות שבת, פרק ה הלכה ג. שו"ע או"ח, סימן רסג, סעיפים ב-ג.
- ⁶ משנה ברורה, סימן רסא סעיף קטן כא. פניני הלכה שבת, פרק ג הלכה ג. שמירת שבת כהלכתה, פרק מו סעיף ב.
- ⁷ שו"ע או"ח, סימן רסא סעיף ב. משנה ברורה, סימן תקנג סעיף קטן ב.
- ⁸ ערוה"ש או"ח, סימן רסא סעיף קטן טז. שו"ת ציץ אליעזר, חלק יט סימן סט.
- ⁹ שו"ע או"ח, סימן רסא סעיף ד.
- ¹⁰ שו"ע או"ח, סימן רסג סעיף י. רמ"א, שם.
- ¹¹ שו"ע או"ח, סימן רסג סעיף טו. שמירת שבת כהלכתה, פרק מו סעיף ו.
- ¹² פניני הלכה שבת, פרק ג הלכה ה. מובא שו"ת ציץ אליעזר, חלק יג סימן מב. וכן שו"ת מנחת יצחק, חלק ט סימן כ. פסקי תשובות או"ח, סימן רסג אות מא הערה 380. מובא שו"ת זרע אמת, חלק ג סימן כז.
- ¹³ כף החיים או"ח, סימן רס סעיף קטן כז. פסקי תשובות או"ח, סימן רע אות ג. ילקוט יוסף קיצוש"ע, שם סעיף ד.
- ¹⁴ צרור החיים, סימן א שו"ת קול השיר.
- ¹⁵ בן איש חי, שנה ב פרשת וירא סעיף ב. פניני הלכה שבת, פרק ה הלכה יד.
- ¹⁶ משנה תורה הלכות שבת, פרק כג הלכה ד. שו"ע או"ח, סימן שלח סעיף א.
- ¹⁷ משנה תורה הלכות שבת, פרק ה הלכה ג. שו"ע או"ח, סימן רס סעיף ב. פניני הלכה שבת, פרק ב הלכה ו.
- ¹⁸ משנה תורה הלכות שבת, פרק ל הלכה ג. שו"ע או"ח, סימן רסב סעיפים ב-ג. מגן אברהם, שם סעיף קטן ב. וכן שו"ע, שם סימן רמב סעיף א.
- ¹⁹ משנה תורה הלכות שבת, פרק ל הלכה ז. שו"ע או"ח, סימן רנ סעיף ב.
- ²⁰ משנה תורה הלכות שבת, פרק ל הלכה ה. שו"ע או"ח, סימן רסב סעיף א.
- ²¹ משנה תורה הלכות שבת, פרק כט הלכה ה. שו"ע או"ח, סימן רעא סעיף ד. שו"ת הרשב"א, חלק ג סימן רסד.
- ²² פניני הלכה שבת, פרק ו הלכה ט. מובא ילקוט יוסף קיצוש"ע או"ח, סימן רעא סעיף יז. וכן שמירת שבת כהלכתה, פרק נב סעיף יח.
- ²³ משנה תורה הלכות שבת, פרק כט הלכה י. שו"ע או"ח, סימן רפט סעיף א.
- ²⁴ שו"ע או"ח, סימן רפט סעיף ב. מגן אברהם, שם סעיף קטן ד.
- ²⁵ שו"ע או"ח, סימן קסז סעיף יא. פניני הלכה שבת, פרק ו הלכה ח.
- ²⁶ שו"ע או"ח, סימן רעא סעיף י. כף החיים, שם סעיף קטן סב. משנה ברורה, סימן רעא סעיף קטן מו.
- ²⁷ כל בו, סימן מא. רמ"א או"ח, סימן רעא סעיף י. פסקי תשובות, שם אות כז. שו"ת דברי יציב, חלק א סימן קכה.
- ²⁸ מסכת דרך ארץ, פרק ד הלכה ה: "לא יהא אדם... ולא יושב בין העומדים, ולא עומד בין היושבים."

- ²⁹ ברכי יוסף או"ח, סימן רפט סעיף קטן ב. שו"ת עשה לך רב, חלק ה שאלות ותשובות בקיצור סימן מ. פניני הלכה שבת, פרק ו הלכה ח.
- ³⁰ משנה תורה הלכות שבת, פרק כט הלכה ז. שו"ע או"ח, סימן רעא. פניני הלכה שבת, פרק ו הלכה ה.
- ³¹ שו"ע או"ח, סימן רעב סעיף ח. רמ"א, שם.
- ³² משנה תורה הלכות שבת, פרק כט הלכה יד. ספר החילוקים, סימן ריד. עיין שו"ת פעולת צדיק, חלק ג סימן רעז.
- ³³ רמ"א או"ח, סימן רעא סעיף יב. כף החיים, שם סעיף קטן עה. עיין שו"ת הרשב"א, חלק א סימן קפח.
- ³⁴ ילקוט יוסף קיצוש"ע או"ח, סימן קנח סעיף יב. שו"ת יביע אומר, חלק ט או"ח, סימן כ. שו"ת אגרות משה או"ח, חלק ב סימן מח. חזון איש, סימן כה אות י.
- ³⁵ שו"ע או"ח, סימן קסו סעיף א. רמ"א, שם.
- ³⁶ שו"ע או"ח, סימן קסז סעיף ו. ערוה"ש, שם סימן קסו סעיף קטן א. משנה תורה הלכות ברכות, מהדורת קאפח פרק א הלכה ח הערה כג.
- ³⁷ פסקי תשובות או"ח, סימן קסז אות ח הערות 62-60. מובא שו"ת מנחת יצחק, חלק ז סימן ט. וכן שו"ת שבט הלוי, חלק ה סימן טז. עיין משנה ברורה, סימן כה סעיף קטן כט. וכן שו"ת בצל החכמה, חלק ה סימן קז.
- ³⁸ משנה תורה הלכות שבת, פרק כט הלכה ט. שו"ע או"ח, סימן רעב סעיף ט.
- ³⁹ משנה תורה הלכות שבת, פרק כט הלכה יד. ספר החילוקים, סימן ריד.
- ⁴⁰ סדר הקידוש על הלחם, דומה לזה שעל היין, אלא שיש ליטול ידיים קודם לכן, ומברכים "המוציא במקום הגפן".
- ⁴¹ שו"ע או"ח, סימן רעב סעיף ט.
- ⁴² שו"ע או"ח, סימן קפג סעיף ג. משנה ברורה, שם סעיף קטן יא.
- ⁴³ שו"ת אגרות משה או"ח, חלק ג סימן לו. שו"ת מנחת יצחק, חלק י סימן כג.
- ⁴⁴ משנה תורה הלכות ברכות, פרק ז הלכה טו. שו"ע או"ח, סימן קפג סעיף א. כף החיים, סימן תעב סעיף קטן יא.
- ⁴⁵ שו"ת ציץ אליעזר, חלק יב סימן כג. שו"ת אור לציון, חלק ב פרק יא. שו"ת אז נדברו, חלק ו סימן מח. ילקוט יוסף קיצוש"ע או"ח, סימן רעא סעיף מא. פניני הלכה שבת, פרק ו הלכה ו הערה 7. שמירת שבת כהלכתה, פרק מז סעיף יא.
- ⁴⁶ משנה ברורה, סימן קפג סעיף קטן יח. ילקוט יוסף קיצוש"ע או"ח, סימן רעא סעיף מב. פניני הלכה שבת, פרק ו הלכה ו הערה 7.
- ⁴⁷ רמ"א או"ח, סימן קסז סעיף ב. משנה ברורה, שם סעיפים קטן יז-יח.
- ⁴⁸ משנה תורה הלכות שבת, פרק כט הלכה ז. שו"ע או"ח, סימן קפג סעיף ד.
- ⁴⁹ שו"ע או"ח, סימן קפג סעיף ד. משנה ברורה, שם סעיף קטן יז.
- ⁵⁰ שו"ע או"ח, סימן רעא סעיף ט.
- ⁵¹ תיקוני שבת. סידור היעב"ץ.
- ⁵² סידור השל"ה. סידור היעב"ץ. כף החיים, סימן רסב סעיף קטן ח.

- 53 משנה תורה הלכות שבת, פרק כט הלכה ז. שו"ע או"ח, סימן רעא סעיף יד. משנה ברורה, שם סעיף קטן עג. פניני הלכה שבת, פרק ו הלכה ה.
- 54 שו"ע או"ח, סימן רעא סעיף יד.
- 55 שו"ת מהרש"ם, חלק א סימן קעה. ט"ז או"ח, סימן רי סעיף קטן א.
- 56 פניני הלכה שבת, פרק ח הלכה ד.
- 57 שו"ע או"ח, סימן רעא סעיף ב. משנה ברורה, שם סעיף קטן ד. שו"ע הרב, שם סעיף ו.
- 58 משנה תורה הלכות עבודה זרה, פרק יב הלכה ג. שו"ע או"ח, סימן רעא סעיף ב.
- 59 משנה תורה הלכות ברכות, פרק א הלכה יב. שו"ע או"ח, סימן קסז סעיף יא. משנה ברורה, סימן רעד סעיף קטן ח. שו"ת פעולת צדיק, חלק ב סימן רלב.
- 60 משנה תורה הלכות שבת, פרק ל הלכה ט. וכן משנה תורה הלכות ברכות, פרק ד הלכה ז. שו"ע או"ח, סימן רעד סעיף א. רמ"א, שם. שו"ע, שם סימן קסח סעיפים א, ג.
- 61 משנה תורה הלכות ברכות, פרק ז הלכה ג. שו"ע או"ח, סימן קסז סעיף ה.
- 62 פסקי תשובות או"ח, סימן קסז אות ה. כף החיים, שם סעיף קטן לז. ספר החילוקים, סימן קצג.
- 63 משנה תורה הלכות ברכות, פרק ה הלכה א. שו"ע או"ח, סימן קפו סעיף א.
- 64 אור זרוע, הלכות ערב שבת סימן כא. פרי מגדים או"ח, משבצות זהב סימן שלד סעיף קטן ד. כף החיים, שם סעיף קטן ה. תכלאל עץ חיים, חלק א דף קיא עמוד א. שו"ת מאמר מרדכי, חלק ד סימן ג.
- 65 שו"ע או"ח, סימן רעג סעיף ה. ברכי יוסף, שם סעיף קטן ו. שו"ע הרב, שם סעיף ז.
- 66 ביאור הלכה, סימן רעג סעיף ה. הגהות רעק"א, סעיף קטן ט.
- 67 ערוה"ש או"ח, סימן רעג סעיף קטן ח.
- 68 שו"ת שלמת חיים, חלק א סימן נט. שו"ת בצל החכמה, חלק ד סימן קמז. שו"ת תשובות והנהגות, חלק א סימן רסד.
- 69 שו"ע או"ח, סימן רפח סעיף א. רמ"א, שם.
- 70 פסקי תשובות או"ח, סימן רפח אות א. ילקוט יוסף קיצוש"ע, שם סעיף ב.
- 71 שו"ת פעולת צדיק, חלק ג סימן תלז. שו"ת שמ"ש ומגן, חלק א או"ח סימן לז.
- 72 משנה תורה הלכות ברכות, פרק ז הלכה טו. שו"ע או"ח, סימן קפב סעיף א. משנה ברורה, שם סעיף קטן ד.
- 73 שו"ת רבבות אפרים, חלק א סימן קב.
- 74 עיין רמ"א או"ח, סימן קפב סעיף ב. כף החיים, שם סעיפים קטן יט-כ. שו"ת רבבות אפרים, חלק א סימן קמט.
- 75 ילקוט יוסף קיצוש"ע או"ח, סימנים קפב-קפג סעיף ו.
- 76 ערוה"ש או"ח, סימן רסב סעיף קטן ה. משנה ברורה, שם סעיף קטן י. שו"ת יחווה דעת, חלק ג סימן יט. שו"ת בצל החכמה, חלק ג סימן סה. שו"ת דבר חברון או"ח, סימן רנג.
- 77 מסכת דרך ארץ, פרק ד הלכה ה: "לא יהא אדם... ולא יושב בין העומדים, ולא עומד בין היושבים."
- 78 משנה תורה הלכות שבת, פרק ל הלכה ב. שו"ע או"ח, סימן רסב סעיף ג.
- 79 שו"ע או"ח, סימן רסח סעיף ז.
- 80 משנה ברורה, סימן רסח סעיף קטן יט.

- ⁸¹ לבוש או"ח, סימן קלג סעיף א. פסקי תשובות, שם סימן רפא אות יא. עיין שו"ת עשה לך רב, חלק ג סימן טו.
- ⁸² לבוש או"ח, סימן קלג סעיף א.
- ⁸³ טור או"ח, סימן רפא.
- ⁸⁴ משנה ברורה, סימן נב סעיף קטן ה.
- ⁸⁵ ילקוט יוסף קיצוש"ע או"ח, סימנים קמה-קמו סעיף י.
- ⁸⁶ רמ"א או"ח, סימן רפד סעיף ז. מחצית השקל, שם סעיף קטן ז.
- ⁸⁷ ערוה"ש או"ח, סימן תיז סעיף קטן ט. משנה ברורה, שם סעיף קטן א.
- ⁸⁸ שו"ע או"ח, סימן רצב סעיף ב.
- ⁸⁹ שו"ת פעולת צדיק, חלק ג סימן קנ. ספר החילוקים, סימן פד.
- ⁹⁰ משנה תורה הלכות שבת, פרק ל הלכה ט. שו"ע או"ח, סימן רצא סעיף א.
- ⁹¹ שו"ע או"ח, סימן רצא סעיף ה.
- ⁹² שו"ע או"ח, סימן רצא סעיף א. משנה ברורה, שם סעיף קטן ג.
- ⁹³ ילקוט יוסף קיצוש"ע או"ח, סימן רצא סעיף יא.
- ⁹⁴ רמ"א או"ח, סימן רצא סעיף ב. משנה ברורה, שם סעיף קטן י. כף החיים, שם סעיף קטן ב. בן איש חי, שנה ב פרשת חיי שרה סעיף יד.
- ⁹⁵ רמא או"ח, סימן רצא סעיף ב. משנה ברורה, שם סעיף קטן יא. ילקוט יוסף קיצוש"ע, שם סעיף ה. עיין שו"ת אור לציון, חלק ב פרק כא סעיף ז.
- ⁹⁶ משנה תורה הלכות שבת, פרק כט הלכה יב. שו"ע או"ח, סימן רצט סעיף א. רמ"א, שם.
- ⁹⁷ שו"ע או"ח, סימן רצט סעיף א. ערוה"ש, שם סעיף קטן ה. שו"ת מגדנות אליהו, חלק ב סימן כב. פניני הלכה שבת, פרק ז הלכה ה.
- ⁹⁸ ילקוט יוסף קיצוש"ע או"ח, סימן רצא סעיף כד. פניני הלכה שבת, פרק ז הלכה ה.
- ⁹⁹ משנה תורה הלכות שבת, פרק כט הלכה יב. שו"ע או"ח, סימן רצט סעיף א. רמ"א, שם.
- ¹⁰⁰ שו"ת שבט הלוי, חלק ח סימן לו. שו"ת אור לציון, חלק ב פרק כב סעיף ח.
- ¹⁰¹ שו"ע או"ח, סימן רצא סעיף ב.
- ¹⁰² שו"ת שאגת אריה, סימן כ. שו"ת רב פעלים, חלק ב או"ח סימן מ. ילקוט יוסף קיצוש"ע או"ח, סימן רצא סעיף טז.
- ¹⁰³ משנה תורה הלכות תפילה, פרק ג הלכה ז. וכן שם הלכות שבת, פרק ה הלכה ד. שו"ע או"ח, סימן רצג סעיפים א-ב.
- ¹⁰⁴ משנה תורה הלכות תפילה, פרק ב הלכה ד. שו"ע או"ח, סימן רצד סעיף א.
- ¹⁰⁵ משנה תורה הלכות שבת, פרק כט הלכה ו. שו"ע או"ח, סימן רצט סעיף י. רמ"א, שם.
- ¹⁰⁶ שו"ע או"ח, סימן רצט סעיף א.
- ¹⁰⁷ אבודרהם, סדר מוצאי שבת. רמ"א או"ח, סימן רצה סעיף א. דברי שלום ואמת, חלק א שבת סימן י.
- ¹⁰⁸ כף החיים או"ח, סימן רצה סעיף קטן ג.
- ¹⁰⁹ כף החיים או"ח, סימן רצה סעיף קטן א.
- ¹¹⁰ רמ"א או"ח, סימן רצה סעיף א.
- ¹¹¹ ברכי יוסף או"ח, סימן רצה סעיף קטן א. כף החיים, שם סעיף קטן ט. ספר החילוקים, סימן פה.

- 112 עיין טור או"ח, סימן רצה. דברי שלום ואמת, חלק א הלכות שבת סימן י.
 113 משנה תורה הלכות שבת, פרק כט הלכה ז. שו"ע או"ח, סימן רעא. פניני הלכה שבת, פרק ח הלכה ג.
- 114 משנה תורה הלכות שבת, פרק כט הלכה יז. שו"ע או"ח, סימן רצו סעיף ב.
 115 עיין ערוה"ש או"ח, סימן רעב סעיף קטן יד. פסקי תשובות שם, סימן רצו אות ט.
 116 שו"ת אגרות משה או"ח, חלק ב סימן עה. שו"ת מלומדי מלחמה, סימן פב. שו"ת להורות נתן, חלק ב סימן לו. פניני הלכה שבת, פרק ח הלכה ד הערה 3. מובא בשם הרב מרדכי אליהו, והרב דב ליאור.
 117 רמ"א או"ח, סימן קסז סעיף ב. משנה ברורה, שם סעיפים קטן יז-יח.
 118 פסקי תשובות או"ח, סימן רצו אות יד הערה 142.
 119 משנה תורה הלכות ברכות, פרק ט הלכה ח. שו"ע או"ח, סימן רצז סעיף ב. פסקי תשובות, שם אות ד. שמירת שבת כהלכתה, פרק סא הערה לב.
 120 משנה ברורה, סימן רצז סעיף קטן א.
 121 כף החיים או"ח, סימן רצז סעיף קטן לא.
 122 משנה תורה הלכות ברכות, פרק ט הלכות א-ו. שו"ע או"ח, סימן רטז.
 123 משנה תורה הלכות ברכות, פרק ט הלכה ה. שו"ע או"ח, סימן רטז סעיף ב.
 124 שו"ע או"ח, סימן רצז סעיף א.
 125 שו"ע או"ח, סימן רצט סעיף ו. משנה ברורה, שם סעיף קטן יח. פניני הלכה שבת, פרק ח הלכה ה.
 126 משנה תורה הלכות שבת, פרק כט הלכה כו. שו"ע או"ח, סימן רצח סעיף ב. רמ"א, שם.
 127 משנה ברורה, סימן רצח סעיף קטן ח. פניני הלכה שבת, פרק ח הלכה ו.
 128 שו"ע או"ח, סימן רצח סעיף ב. משנה תורה הלכות שבת, מהדורת קאפח פרק כט הלכה כד הערה נט.
- 129 שו"ע או"ח, סימן רצח סעיפים ג-ד. רמ"א, שם.
 130 שמירת שבת כהלכתה, פרק סא סעיף לג. פניני הלכה שבת, פרק ח הלכה ו.
 131 משנה תורה הלכות שבת, פרק כט הלכה כו. שו"ע או"ח, סימן רצח סעיף א.
 132 משנה ברורה, סימן רצח סעיף קטן ג.
 133 כף החיים או"ח, סימן רצו סעיף קטן מ. משנה ברורה, שם סעיף קטן כז. בן איש חי, שנה ב פרשת ויצא סעיף כא. שו"ת יחוה דעת, חלק ד סימן כו.
 134 שו"ע או"ח, סימן רצו סעיף ו. תכלאל עץ חיים חלק א, דף קמט עמוד ב.
 135 רמ"א או"ח, סימן רצו סעיף ו.
 136 משנה ברורה, סימן רצו סעיף קטן ו.
 137 משנה תורה הלכות שבת, פרק כט הלכה ז. שו"ע או"ח, סימן רעא סעיף יד. משנה ברורה, שם סעיף קטן עג. וכן שם, סימן רצו סעיף קטן ט. פניני הלכה שבת, פרק ו הלכה ה. וכן שם, פרק ח הלכה ג.
- 138 כף החיים או"ח, סימן רצו סעיף קטן טז. מגן אברהם, שם סעיפים קטן ה, ז.
 139 שמירת שבת כהלכתה, פרק ס סעיף לו. פניני הלכה שבת, פרק ח הלכה ג.
 140 משנה תורה הלכות שבת, פרק כט הלכה ו. שו"ע או"ח, סימן רצט סעיף י. רמ"א, שם.
 141 שער הציון, סימן רצט סעיף קטן נא. פסקי תשובות, שם אות יז.
 142 שו"ע או"ח, סימן רצו סעיף ח. רמ"א, שם.

- ¹⁴³ שו"ע או"ח, סימן רצט סעיף י. רמ"א, שם.
- ¹⁴⁴ ביאור הלכה, סימן רצו סעיף ח. שמירת שבת כהלכתה, פרק נח סעיף טז.
- ¹⁴⁵ פניני הלכה תפילת נשים, פרק כב הלכה יא הערה 5. מובא שו"ת ציץ אליעזר, חלק יד סימן מג. וכן שו"ת יחוה דעת, חלק ד סימן כז.
- ¹⁴⁶ משנה תורה הלכות מאכלות אסורות, פרק יז הלכה כז. שו"ע או"ח, סימן שמג סעיף א. רמ"א, שם. פניני הלכה שבת, פרק כד הלכות א-ג.
- ¹⁴⁷ שו"ע או"ח, סימן שז סעיפים טז-יז.
- ¹⁴⁸ שו"ת תרומת הדשן, סימן סה. רמ"א או"ח, סימן שז סעיפים א, טז. שמירת שבת כהלכתה, פרק כט סעיף מז.
- ¹⁴⁹ משנה תורה הלכות שבת, פרק ל הלכה יב. משנה ברורה, סימן שז סעיף קטן ג.
- ¹⁵⁰ רמ"א או"ח, סימן רפא סעיף א. משנה ברורה, סימן רפט סעיף קטן ה. כף החיים, שם סעיף קטן ד.
- ¹⁵¹ רמ"א או"ח, סימן שלט סעיף ג. ערוה"ש, שם סעיף קטן ט. שו"ת דבר חברון או"ח, סימן תיט.
- ¹⁵² משנה תורה הלכות שבת, פרק כג הלכה ה. שו"ע או"ח, סימן שלט סעיף ג.
- ¹⁵³ ולקוט יוסף קיצוש"ע או"ח, סימן שלט סעיף ו. פניני הלכה שבת, פרק כב הלכה יח.
- ¹⁵⁴ משנה תורה הלכות שבת, פרק כג הלכות ד-ה. שו"ע או"ח, סימן שלח סעיף א. וכן שם, סימן שלט סעיף ג. עיין רמ"א, שם.
- ¹⁵⁵ רמ"א או"ח, סימן שלט סעיף ג. עיין שו"ת בני בנים, חלק א סימן יב. פניני הלכה שבת, פרק כב הלכה יח.
- ¹⁵⁶ משנה ברורה, סימן רפט סעיף קטן ה. כף החיים, שם סעיף קטן ד. פסקי תשובות, שם אות ט. שו"ת משנה שכיר, חלק א סימן סה.
- ¹⁵⁷ משנה ברורה, סימן שלז סעיף קטן ד.
- ¹⁵⁸ משנה תורה הלכות שבת, פרק א הלכה ה. שו"ע או"ח, סימן שלז סעיף א.
- ¹⁵⁹ משנה תורה הלכות שבת, פרק י הלכה א. שו"ע או"ח, סימן שיז סעיף א. רמ"א, שם.
- ¹⁶⁰ שו"ת אז נדברו, חלק ג סימן כב. פניני הלכה שבת, פרק יג הלכה יג.
- ¹⁶¹ משנה תורה הלכות שבת, פרק י הלכה ה. שו"ע או"ח, סימן שיז סעיף ה. רמ"א, שם.
- ¹⁶² עיין שו"ע או"ח, סימן שיז סעיף ב. וכן שם, סימן שמ סעיף ז. משנה ברורה, שם סעיף קטן כט. שו"ת יביע אומר, חלק ט או"ח סימן קח. פניני הלכה שבת, פרק יג הלכה טז.
- ¹⁶³ משנה תורה הלכות שבת, פרק כג הלכה יב. שו"ע או"ח, סימנים שו-שז. ולקוט יוסף קיצוש"ע או"ח, סימן שו סעיף מ. פניני הלכה שבת, פרק כב הלכות ג-ד.
- ¹⁶⁴ מגן אברהם, סימן שו סעיף קטן טו. משנה ברורה, שם סעיף קטן לג. ברכי יוסף, שם סעיף קטן ז.
- ¹⁶⁵ ערוה"ש או"ח, סימן שו סעיף קטן יז. פניני הלכה שבת, פרק כב הלכה ד.
- ¹⁶⁶ שו"ת יחוה דעת, חלק ג סימן כא. פסקי תשובות או"ח, סימן שו אות כב הערה 144. ולקוט יוסף קיצוש"ע, שם סעיפים טז-סח.
- ¹⁶⁷ משנה תורה הלכות שבת, פרק כג הלכה יב. שו"ע או"ח, סימן שז סעיף יא.

פרקה | תפילה

א | ברכות השחר

בכל בוקר פותחים בברכות השחר¹. מי ששכח לברך את ברכות השחר לפני התפילה – יכול לברך אותן לאחר התפילה, חוץ מברכות התורה, ברכת הנשמה, וברכת נטילת ידיים².

במקרה שהנער עבר לילה שלם ללא שינה – ישנן ברכות שיוכל לברך, וישנן ברכות שלא יוכל. מי שישן בלילה חצי שעה, נחשב כמי שישן ויוכל לברך את הברכות כסדרן³.

חובה על מי שלא ישן בלילה ליטול ידיים לפני תפילת שחרית, ולשיטת האשכנזים – כדאי לסמוך את הנטילה לעשיית הצרכים, ואז לברך "על נטילת ידיים"⁴, ולשיטת הספרדים – לא מברכים על הנטילה במקרה שלא ישנים כל הלילה⁵. את ברכות התורה, ברכת הנשמה, וברכת "המעביר שינה" – ראוי לשמוע ממי שישן במהלך הלילה, לענות אמן ולכוון לצאת⁶. אפשר לברך על שאר ברכות השחר בשם ובמלכות⁷, ובכל מקרה, ראוי שבטיולים יעלה חזן שישן בלילה לפחות חצי שעה, יברך את כל ברכות השחר, ויכוון להוציא את כולם.

במידה וההשכמה הייתה בלילה, קודם עלות השחר ולאחר חצות הלילה – מברכים את כל ברכות השחר עם ההשכמה, ולא צריך לחכות לעלות השחר⁸. בהשכמה מוקדמת יותר – לא מברכים את הברכות לפני חצות הלילה⁹. זמן תפילין וציצית מוגדר בלוחות השנה, ויש לברר אותם.

ב | אכילה קודם התפילה

קודם תפילת שחרית אין לאכול דבר, אבל מותר לשתות מים או לשטוף את הפה¹⁰. אם התחילו ארוחה יותר מחצי שעה קודם עלות השחר – מותר לאכול בה

לחם ומיני מאפים; ובתוך חצי שעה קודם עלות השחר – יאכלו דברים שאין בהם קביעות סעודה¹¹, והעיקר שיפסיקו עם עלות השחר¹².

מי שקשה לו מאוד להתפלל לאחר שלא אכל מספר שעות, וכן ילדים קטנים – יכולים לאכול מאכל קטן שירגיע את רעבונם קודם התפילה¹³, ועדיף להסתפק במשקה קטן: תה או קפה¹⁴. אמנם, כדאי שמי שנצרך לאכול יאמר את ברכות השחר קודם לכן, ואף ראוי שיקרא קריאת שמע בפני עצמה¹⁵.

ג | ספר התורה

במקרה שאין ספר תורה באולם הסניף, ומוציאים אותו ממקום אחר – צריך להיזהר מאוד בכבודו ובקדושתו. על מוציא הספר לשאת אותו בחיקו כשהספר מכוסה בטלית¹⁶, כשהוא מלווה על ידי כמה אנשים, ואם רוצים לעשות זאת בהידור – ראוי שיהיו עשרה אנשים המלווים את הספר עד ההגעה למקום התפילה¹⁷.

אין להביא ספר תורה ממקום אחר אל מקום ציבור, כמו סניף, אלא אם ידוע שהציבור שזקוק לספר אכן מתפלל במקום המדובר¹⁸. בנוסף, יש לקבוע לספר התורה מקום מכובד ונקי מראש, ה¹⁹, ואין להביא ספר תורה מבחוץ לצורך התפילה, אלא אם ייחדו לו מקום מיוחד לכך²⁰. כאשר הספר מגיע לאולם התפילה – יש לכסותו בכיסוי או להכניסו לארון, ורק אז לקיים את הוצאת הספר. בהחזרת הספר – שוב יש לשאת את הספר בחזרה למקום שייחדו לו בצורה המבוארת²¹.

ד | זמני התפילה

זמן תפילת מנחה הוא כחצי שעה לאחר "חצות היום", ועד "שקיעת החמה"²², ומומלץ שבכל סניף יהיה לוח שנה בו כתובים זמני היום. אם עבר זמן שקיעת החמה, ניתן להתפלל גם בשלוש עשרה דקות שלאחריו, אך לא מעבר לכך²³. במקרה כזה – ניתן לעשות מנחה קצרה, ובלבד שהחזן יקרא בקול שלוש ברכות

ראשונות וקדושה. אמנם, יש שנוהגים במקרים כאלו להתפלל כרגיל ולעשות את חזרת הש"ץ לאחר זמן התפילה²⁴.

בכל מקרה, את חזרת הש"ץ של מנחה אין לומר לאחר צאת הכוכבים, ושליח ציבור היודע שלא יספיק לסיים את החזרה עד צאת הכוכבים, לא יאמר כלל את החזרה²⁵. יחיד המתפלל מנחה – יכול להתחיל בזמן המותר, אף שיסיים בשעת צאת הכוכבים²⁶.

כאשר מגיע זמן התחנון לזמן שהוא קרוב לצאת הכוכבים – אין קוראים את י"ג מידות ונפילת אפיים, ויש שנוהגים שלא לקרוא כלל את סדר התחנון²⁷.

עדיף שלא להתחיל פעולה או פעילות שאורכה משמעותי קודם תפילת המנחה, כדי שלא להחמיץ את התפילה בזמנה²⁸. אם התפילה קבועה בשעה מסוימת, ויש מי שיזכיר לכולם על כך – מותר לקיים פעילות לפנייה אם משך קיומה קצר מספיק כדי להתפלל את תפילת מנחה בזמנה הקבוע²⁹.

זמן תפילת מעריב מתחיל מ"פלג המנחה"³⁰, וזמן קריאת שמע מתחיל מצאת הכוכבים³¹. ראוי להתפלל ערבית בצורה שבה יקראו את קריאת שמע כבר אחרי צאת הכוכבים, אך במקרה הצורך ניתן להקדים את תפילת המעריב כבר לפלג המנחה, ולהדגיש בפני הקהל שצריך לחזור על קריאת שמע מאוחר יותר, לאחר צאת הכוכבים³².

במקרה שהציבור התפלל את תפילת מנחה לאחר "פלג המנחה" – אין להתפלל תפילת ערבית מוקדמת, קודם צאת הכוכבים. תפילת ערבית מוקדמת אפשרית רק כאשר התפללו את תפילת מנחה קודם "פלג המנחה"³³. כאשר יש חשש שהבחורים יתפרזו ויהיה קשה או בלתי אפשרי לאסוף שוב מניין – ניתן להקל ולקיים גם את תפילת מנחה וגם את תפילת ערבית בין פלג המנחה לצאת הכוכבים³⁴.

את תפילת שחרית ראוי להתחיל לאחר הנץ החמה³⁵, אולם בשעת הדחק, אפשר להתחיל אותה לאחר עלות השחר³⁶ ועדיף להתפלל קודם הזמן הראוי בציבור, מאשר לאחר הזמן הראוי שלא בציבור³⁷. בעניין התפילה בבוקר, קיימים שני זמנים שונים: האחד הוא סוף זמן קריאת שמע, והשני שחל הרבה אחריו, והוא סוף זמן תפילה. אם התפילה מתעכבת, ועתידה להתחיל בזמן כזה שהמתפללים לא יסיקו לומר את קריאת שמע בזמנה, יש לקרוא קריאת שמע, ואז להתפלל את סדר התפילה הרגיל, כולל קריאת שמע.

מי שמאחר לתפילת שחרית – כדי להצטרף לתפילת העמידה במניין, יברך לפחות את ברכת הנשמות ואת ברכות התורה, את "ברוך שאמר", יאמר "אשרי יושבי ביתך", יברך "ישתבח", ואז יברך את ברכות קריאת שמע כסדרן עד תפילת העמידה³⁸. אם גם לזה אין זמן, יתחיל ישירות מברכות קריאת שמע³⁹, ובנות יכולות לדלג מיד לתפילת העמידה⁴⁰.

מי שמאחר לתפילת מנחה – יתחיל מיד את תפילת העמידה וישלים את אמירת "אשרי" לאחר התפילה⁴¹.

מי שמאחר לתפילת ערבית – יתחיל מיד את תפילת העמידה עם הציבור וישלים לאחר מכן את ברכות קריאת שמע⁴², ולשיטת חלק מהספרדים יאמר את ברכות קריאת שמע כסדרן, עד התפילה⁴³.

¹ משנה תורה הלכות תפילה פרק ז הלכה ד. שו"ע או"ח, סימן מו סעיף א.

² משנה ברורה, סימן נב סעיף א סעיפים קטן ב, י. פניני הלכה תפילה, פרק ט הלכה ד.

³ משנה ברורה, סימן מו סעיף ח סעיף קטן כד. עיין צידה לדרך, פרק ז, סעיף ז.

⁴ משנה ברורה, סימן ד סעיף א סעיף קטן ד.

⁵ ילקוט יוסף קיצוש"ע או"ח, סימן ו סעיף טז. פניני הלכה תפילה, פרק ח הלכה א הערה 1. וכן שם מועדים, פרק יג הלכה י.

⁶ משנה ברורה, סימן מו סעיף קטן כד. וכן שם, סימן מז סעיף קטן כח.

- ⁷ משנה ברורה, סימן מז סעיף קטן כד. ילקוט יוסף קיצוש"ע, שם סעיף ט. שו"ת שאילת שלמה, חלק א סימן כו. פניני הלכה תפילה, פרק ט הלכה ו. וכן שם מועדים, פרק יג הלכה י.
- ⁸ שו"ע או"ח, סימן מז סעיף יג. משנה ברורה שם סעיף קטן לא.
- ⁹ כף החיים או"ח סימן מז סעיף כט.
- ¹⁰ משנה תורה הלכות תפילה פרק ו הלכה ד. שו"ע או"ח, סימן פט סעיף ג.
- ¹¹ משנה ברורה, סימן פט סעיף קטן כז. וכן, שם סימן רלב סעיף קטן לד.
- ¹² משנה ברורה, סימן פט סעיף קטן כח-כט.
- ¹³ שו"ע או"ח, סימן פט סעיף ד. שו"ת שואל ונשאל, חלק ג סימן צו. שו"ת יביע אומר, חלק ד או"ח סימנים יא, יב, טו. וכן, שם חלק ה סימן כב. משנה ברורה, סימן קו סעיף קטן ה. פניני הלכה תפילה נשים, פרק ח הלכה טו. מובא כף החיים, שם סעיף קטן יא.
- ¹⁴ ערוה"ש או"ח, סימן פט סעיף כג. שו"ת יביע אומר, חלק ד או"ח סימן יב.
- ¹⁵ משנה ברורה, סימן פט סעיף קטן כב. ביאור הלכה, שם.
- ¹⁶ פסקי תשובות או"ח, סימן קלה אות כה הערה 152.
- ¹⁷ כף החיים או"ח, סימן קלה סעיף קטן עד. פניני הלכה כבוד ספר תורה ושמות קדושים, הלכה ג.
- ¹⁸ שו"ת זרע אמת, חלק א סימן נז. שו"ת ארץ צבי, חלק א סימן לח. נשמת אברהם, סימן קלה. הל"מ צבא, הלכות ספר תורה. מובא בשם הרב יהודה עמיטל.
- ¹⁹ שו"ע יו"ד, סימן רפב סעיף א.
- ²⁰ רמ"א או"ח, סימן קלה סעיף יד. ט"ז, שם סעיף קטן יב. משנה ברורה, שם סעיף קטן מט.
- ²¹ משנה תורה הלכות תפילה, פרק יב הלכה כד. שו"ע או"ח, סימן קמט סעיף א.
- ²² משנה תורה הלכות תפילה, פרק ג הלכה ד. שו"ע או"ח סימן פט סעיף א. וכן, שם סימן רלג סעיף א.
- ²³ פניני הלכה תפילה, פרק כד הלכה ד. מובא שו"ת שאגת אריה, סימן יז. וכן שו"ת יחוה דעת, חלק ה סימן כב. וכן שם, חלק ו סימן ז. וכן שו"ת יביע אומר חלק ז או"ח, סימן לד. וכן פסקי תשובות או"ח, סימן רלג אות ו.
- ²⁴ רמ"א או"ח, סימן קכד סעיף ב. ביאור הלכה, שם. עיין שו"ת שאילת שלמה, חלק א סימן קלא.
- ²⁵ שו"ע הרב או"ח, סימן קכד סעיף ג. סעיף משנה ברורה, שם סעיף קטן ז.
- ²⁶ עיין תשובות הגאונים מוסאפיה, סימן נא. שו"ת ארץ צבי, חלק א סימן קכא. שו"ת יביע אומר, חלק ז או"ח סימן לד. ערוה"ש או"ח, סימן קי סעיף קטן ה.
- ²⁷ שו"ע או"ח, סימן קלא סעיף ג. משנה ברורה, שם סעיף קטן יז. פניני הלכה תפילה, פרק כד הלכה ד. מובא שו"ת יחוה דעת, חלק ו סימן ז.
- ²⁸ משנה תורה הלכות תפילה, פרק ו הלכה ה. שו"ע או"ח, סימן רלב סעיף ב. רמ"א, שם. ביאור הגר"א, שם. ערוה"ש, שם סעיף קטן טו.
- ²⁹ פסקי תשובות או"ח, סימן רלב אות ג. פניני הלכה תפילה, תפילת מנחה ה. מובא ערוה"ש או"ח, סימן רלב סעיף קטן טז.
- ³⁰ שו"ע או"ח, סימן רלג סעיף א. משנה ברורה, שם סעיף קטן יא.
- ³¹ משנה תורה הלכות קריאת שמע, פרק א הלכה ט. שו"ע או"ח, סימן רלה סעיף א.
- ³² שו"ע או"ח, סימן רלה סעיף א. משנה ברורה, שם סעיף קטן יא. פניני הלכה תפילה, פרק כה הלכה ז.

-
- ³³ שו"ע או"ח, סימן רלג סעיף א. משנה ברורה, שם סעיף קטן ה.
- ³⁴ מגן אברהם, סימן רלג סעיף קטן ז. שו"ת אור לציון, חלק ב פרק טו הערה ו. ילקוט יוסף קיצוש"ע או"ח, סימן רלה סעיף א. פניני הלכה תפילה פרק כה הלכה ז.
- ³⁵ משנה תורה הלכות תפילה, פרק ג הלכה א. שו"ע או"ח, סימן פט סעיף א.
- ³⁶ משנה תורה הלכות תפילה, פרק ג הלכה ז. שו"ע או"ח, סימן פט סעיף א.
- ³⁷ שו"ת באהלה של תורה, חלק ב סימן ד. פניני הלכה תפילה, פרק יא הלכה ט.
- ³⁸ שו"ע או"ח, סימן נב סעיף א. רמ"א, שם.
- ³⁹ שו"ע או"ח, סימן נב סעיף א.
- ⁴⁰ פניני הלכה תפילת נשים, פרק כב הלכה ז.
- ⁴¹ ילקוט יוסף קיצוש"ע או"ח, סימן רלג סעיף יב.
- ⁴² שו"ע או"ח, סימן רלו סעיף ג. משנה ברורה, שם סעיף קטן יא.
- ⁴³ כף החיים או"ח, סימן רלו סעיף קטן כב.

פרק ו | צניעות

א | הופעה ושירה

לבנות מותר לשמוע בנים שרים¹, אך לבנים אסור לשמוע בנות שרות², ולכן אין לבנות לשיר בקרבת בנים³. כאשר בנות שרות בחדר משלהן, או בפעילות משלהן – מותר להן לשיר, גם אם קבוצת בנים מתקרבת לאזור⁴.

בסעודות שבת, כאשר כולם שרים יחד – ראוי שכולם ישירו, ולא תהיה שירת נשים בלבד⁵, ואין למחות אם הבנות שרות לבדן, וודאי שלא באופן פוגעני⁶.

לבנים אמנם אסור לשמוע את קול הבנות כאשר הן שרות, אך כאשר הן מדברות או צועקות – אין בעיה הן מצד הבנות לדבר, והן מצד הבנים לשהות בקרבת מקום. לכן, כאשר בנות צועקות מוראליים סניפיים – אין בזה "שירת נשים", הבנות יכולות להמשיך, ואין הבנים צריכים להתרחק מהאזור⁷. אבל כאשר המוראליים כוללים שירים, קפיצות, וריקודים – על הבנים להתרחק, ואין לבנות לעשות זאת בקרבת בנים או במסדר סניפי⁸.

את מעגלי שירת הכיסופים שבסעודה שלישית, ראוי לקיים בנפרד. בכל אופן, בעניין שירים שקטים, שירי לוחמים, ושירת כיסופים – ניתן להקל כאשר ישנה מטרה ערכית בדבר⁹, אולם למעשה יש להחמיר ולהפריד.

לבנים אסור לצפות בבנות רוקדות¹⁰. כאשר מדובר בבנות מתחת לגיל 11 – אפשר לצפות בריקוד כל עוד מטרת הריקוד טקסית בלבד, ואיננה מטרת האירוע¹¹, וכן כאשר מדובר במופע חשוך, שתנועותיהן של הבנות אינן ניכרות, ורואים בעיקר מנורות ופנסים.

בחורה רשאית לנאום ולדבר לפני בנים, והם יכולים לשמוע אותה¹². כאשר מדובר באשת מקצוע, או באחראית על נושא מסוים – אפשר לשמוע אותה וצריך

להקשיב להוראותיה, וכמובן שעל הנואמת להתלבש ולהתנהג בצניעות. עדיף שהשיחה לא תעשה במקום פומבי¹³. שיחה קצרה, העברת דיון, או הבעת עמדה של בחורה – אין בעיה לקיים ולשמוע¹⁴.

ב | הפרדה וסדר

יש להניח מחיצה בין הבנים לבנות במקום שיש לו ייעוד קבוע לתפילה¹⁵, ועל גובה המחיצה להיות מעל גובה הראשים¹⁶. אמנם, שטח אקראי שבחרו להתפלל בו, למשל בטיול – אינו צריך מחיצה, אבל על הבנים והבנות להתפלל בהפרדה מוחלטת¹⁷.

בסעודות ובארוחות, יש לשבת בשולחנות נפרדים¹⁸, וכשיש חשש לקלות ראש בין הבנים לבנות: אם מדובר בכמות אנשים גדולה מאוד, או בסעודה עם ילדים קטנים – יש להניח מחיצה מראש, או להפריד את הארוחות לחדרים שונים¹⁹. גם במקרים שאין מחיצות – ראוי שלא לאפשר מצב שבו בנים יגישו ויפנו בשולחן הבנות, ולהפך²⁰. למעשה, גם כאשר המשתתפים הם בני נוער בוגרים, אך רבים – ראוי להפריד את הסעודה באמצעות מחיצה כאשר הדבר אפשרי²¹. באירועים כמו טקסים, הצגות, או מופעים, שהם גדולים ופומביים – יש להפריד את אזורי הישיבה²².

¹ שו"ת יביע אומר, חלק א סימן ו אות ד-ה. שו"ת שבט הלוי, חלק ה סימן קצז. ערוה"ש או"ח, סימן עה סעיף קטן ב. עיין ספר חסידים, סימן תריד. וכן שו"ת משנה הלכות, חלק ה סימן קלב.

² משנה תורה הלכות איסורי ביאה, פרק כא הלכה ב. שו"ע אה"ע, סימן כא סעיף א.

³ את צנועים חכמה, מאמר כא.

⁴ בין הזמנים הלכות מוזיקה, הערה 79. מובא אשי ישראל, פרק נה אות כט. וכן תשובה של הרב דב ליאור באתר "ישיבה".

⁵ שו"ת ציץ אליעזר, חלק ז סימן כח. שו"ת שאילת שלמה, חלק א סימן תלה. עיין את צנועים חכמה, עמוד תפ.

⁶ שו"ת יפה נוף, סימן פג. בין הזמנים, הלכות מוזיקה הערות 80-78. מובא שדי חמד, מערכה ק אות מב. וכן משנה ברורה, סימן עה סעיף קטן יז. וכן ספר היראים, סימן שצב.

- ⁷ תשובה של הרב זלמן ברוך מלמד באתר "ישיבה". וכן תשובה של הרב שלמה יוסף וייצן, שם.
- ⁸ את צנועים חכמה, מאמר כג הערות 2-4.
- ⁹ שו"ת במראה הבזק, חלק ב סימן יג. וכן חלק ה סימן כב. וכן חלק ז סימן יא. מובא שו"ת שרידי אש, חלק ב סימן ח. וכן שו"ת בני בנינים, חלק ג סימן כה.
- ¹⁰ כל בו, סימן סו. שו"ת זכרון יוסף או"ח, סימן יז. את צנועים חכמה, מאמר כג. מובא שו"ת הרדב"ז, חלק ב סימן תשע. בן איש חי, שנה א פרשת משפטים אות יח. שו"ת עזרת כהן סימן ל. שו"ת אגרות משה אה"ע, חלק ב סימן יג.
- ¹¹ שו"ת אגרות משה או"ח, חלק א סימן כו. את צנועים חכמה, מאמר כא. עיין כתב עת המעיין, חלק יח מאמר ד.
- ¹² רמ"א או"ח, סימן עה סעיף ג. משנה ברורה שם, סעיף קטן יח. שו"ת אגרות משה או"ח, חלק ה סימן יב. עיין בן איש חי, שנה א פרשת בא סעיף יג. הרב אליעזר מלמד, רביבים, "קול באישה" חלק א קטע ה. תשובה של הרב יעקב אריאל באתר "מכון התורה והארץ". בין הזמנים הלכות תיאטרון וקולנוע, הערות 34-35. מובא בשם הרב אהרן ליכטנשטיין.
- ¹³ שו"ת אגרות משה או"ח, חלק ה סימן יב.
- ¹⁴ בן איש חי, שנה א פרשת בא סעיף יג.
- ¹⁵ בבלי סוכה, דף נא עמוד ב. משנה תורה הלכות שופר וסוכה ולולב, פרק ח הלכה יב. שו"ת אגרות משה או"ח, חלק א סימן מא. שו"ת שרידי אש, חלק ב סימן ח. שו"ת חתם סופר חו"מ, סימן קצ.
- ¹⁶ שו"ת אגרות משה או"ח, חלק א סימן מ. שו"ת במראה הבזק, חלק א סימן טז. שו"ת חבל נחלתו, חלק י סימן ג. מובא שו"ת ציץ אליעזר, חלק ז סימן ח.
- ¹⁷ שו"ת אגרות משה או"ח, חלק ה סימן יב סעיף א. וכן שם יו"ד, חלק ב סימן קט. צידה לדרך, פרק י סעיף ג.
- ¹⁸ בין הזמנים, הלכות אכילה שתייה ושאר הנאות הגוף הערה 50. מובא בשם תשובת הגאונים מתוך "מעשים לבני ארץ ישראל", תרביץ שנה א ספר א צד 97. את צנועים חכמה, מאמר כב.
- ¹⁹ משנה תורה הלכות יום טוב, פרק ו הלכה כא. שו"ת באהלה של תורה, חלק ה סימן ט סעיף ד. שו"ת משפטי עוזיאל חו"מ, סימן ו.
- ²⁰ משנה תורה הלכות איסורי ביאה, פרק כא הלכה ה. שו"ע אה"ע, סימן כא סעיף ה. עיין תשובת הגאונים מתוך "מעשים לבני ארץ ישראל" תרביץ שנה א ספר א צד 97.
- ²¹ קיצוש"ע, סימן קמט סעיף א. והיא חומרה. עיין ב"ח אה"ע, סימן סב סעיף קטן יא. בית שמואל, שם סעיף קטן יא. עיין שו"ת אגרות משה או"ח, חלק א סימן מא. לבוש או"ח מנהגים, אות לו.
- ²² שו"ת משפטי עוזיאל חו"מ, סימן ו. שו"ת אגרות משה יו"ד, חלק ד סימן כד סעיף ג.